

आभा भक्तिकाथि

3747

ASHA ARCHIVES

श्रीगणेशायनमः॥ ॥ श्रीगुरुभ्योनमः॥ ॥ श्रीसरस्वत्येनमः॥ ॥ श्रीधन्वन्तरयेनमः॥ ॥ इन्दीन्द्रिरीभवति य
 चुरणारविन्दद्वंद्वेपुरंदरपुरःसुरदेवतानाम्॥ वंदा भवांकलयतांसुकिरीटकोटिः श्रीसारदाभवतु साभवयार
 दावः॥ ५॥ नगानाम्भूपास्यपशुपतिजायांपशुपतिस्वपुत्रीवीश्वेशंमहिषदलनीवाश्रयविभुम्॥ प्रणम्यदे
 भक्त्याशिशुकुलप्रबुद्धैरशिशुःपरंवैद्यानन्दंखलुतमकरोपणितवरः॥ २॥ नेपालेभक्तपूयां विलसति सुकृति
 कृष्णदासाभिधानःतत्सूतचक्रराजोविलसतिनितरांचन्द्रप्रकाशः॥ तस्यात्माजोमहेशप्रदवरविपुलो श्रीमणिरत्न
 नामातपुत्रसन्तनोतिखलुविपुलसुधी श्रीहरान्तकुमारः॥ ३॥ नानामुनीनांवचनैप्रयुक्तयुगप्रमाणं यदि जीवना
 यत्सम्पूर्णरोगादिविनासनाथं चिकित्साक्षिवरुसोऽनुभूतम्॥ ४॥ सर्वलोकोपकाराय सर्वकिल्बिषनाशनम्
 संयुक्तसंग्रहस्तेषांवैद्यानन्दमयाकृता॥ ५॥ ॥ सृष्टिकर्ता विधाता चपालनो विष्णुरुच्यते॥ रूढसंहारकर्ता च गु
 णासत्वरजस्तमः॥ गुणसत्त्वं यदा विष्णुः वितारजसोद्भवः॥ तमोगुणमहादेवसच्चिदानन्दमेव च॥ आत्मा ज्योतिर्दि
 दानन्दरूपो नित्यश्च नित्यः॥ निर्गुणः प्रकृतेर्योगात्सः गुणः कुरुते जगत्॥ ॥ अथ चतुप्रकारसृष्टिप्राप्तौ च

धा

को३

ज१

ह

माह॥ ॥ स्वेदजासृजिजाश्चैव श्रणजाश्चैरायुजा॥ एकविंशतिलक्ष्णाणि भण्डजाश्च प्रकीर्तिता॥ स्वेदजाश्च तथैवोक्ता
 द्विजाश्च मेक्रेण तु जरायुजास्तथा संख्यामानुषाया प्रकीर्तिता चतुप्रकारसृष्टिश्च लक्ष्णाणि चतुरासि च जीवो
 ष्ट्या ह्यजीवानां ततः प्राणभृतः शुभे ततः सविताः प्रवरास्ततश्चेन्द्रियवृत्तयः॥ तत्रापि स्मर्य वेदिभ्यः प्रवरारसवे दि
 न ते भोगंधविदः श्रेष्ठस्ततः शत्रुविदेवराः॥ नृपभेदविदस्तत्र ततश्चोभयतो दतः तेषां वरुणदाश्रेष्ठश्चतुर्था
 दस्ततो द्विपात् ब्राह्मणक्षत्रिया वैश्याश्चैव चतुर्थकाः॥ ततो वर्णाश्च चत्वारस्तेषां ब्राह्मणमुत्तमम् ब्राह्मणोऽपि वे
 दज्ञोऽर्थज्ञो भूधिकस्तथा अर्थज्ञात्संशयक्षेत्ता ततश्चेष्टान्वकर्मकृत् मुक्तसंगस्ततो भूयान्नदोग्धा धर्ममात्मनः
 तस्मान्मर्यादितोऽशेषकृत्यार्थात्मानिरंतरः मर्यादितोऽत्मनः पुंसो मयि संन्यास्त कर्मण न पश्यामि परं भूतमकर्तुं स
 मदर्शनात् मनसैतानि भूतानि प्रणवत्कृमानयत् ईश्वरो जीवा कलया प्रविष्ट भगवानिति १५ इति श्री
 मणिरत्नतनय हरकुमारविरचितायां संहितायां वैद्यानन्दसंग्रहे चतुप्रकारसृष्टिमुत्तमकथनं नाम प्रथमोऽध्यायः १
 गायन्ति देवा किल कौतुकानि धन्या धन्यास्तु ते भारत भूमिभागे स्वर्गपवर्गस्य फलार्जनाय भवन्ति भूयः सुरमानुषा च

तेनैव जानंति विमूढविज्ञाकलौ युगस्य कलुषस्य कर्ता ॥ स्वदेहदूषेन च ज्ञानधर्मतेनैव ज्ञाया यदि पापकर्ता ॥ की यदि
 पक्षिपपुजीवदेही स्वदेहरक्षांसकलस्य ज्ञाता ॥ मर्त्या च देही यदि ज्ञानबुद्धिनेनैव ज्ञाता पशुभिः समानः ॥ ॥ अथ भा
 वप्रकाशः ॥ ॥ धन्वंतरि पादुर्भावमाह ॥ ॥ एकदा देवराजस्य दृष्टिर्निपतिता भुवि ॥ तत्र तेन नरा दृष्ट्वा व्याधिभिर्भृशः
 पीडिताः ॥ तान् दृष्ट्वा हृदयंतस्पदयया परिपीडितम् ॥ दयार्द्रहृदयः शक्रो धन्वंतरिमुवाच ह ॥ धन्वंतरे सुरश्रेष्ठ भगवद्भिर्वि
 दुष्यते ॥ योगो भवसि भूतानामुपकारपरो भव ॥ उपकाराय लोकानां केन किं कृतं पुरा ॥ त्रैलोक्याधिपतिविस्मुरभून्म
 त्पादि रूपवान् ॥ तस्मात्तं पृथिवीं प्राहि काशिमधो नृपो भव ॥ प्रतीकारय रोगाणामायुर्वेदं प्रकाशय ॥ इत्युक्त्वा सुरश
 र्दूलः सर्वलोकहिते सया ॥ समस्तमायुषो वेदं धन्वंतरिमुपादिशत् ॥ अधीत्य वायुषो वेदमिन्द्रा धन्वंतरिः पुरा ॥ अग
 त्पृथिवीं काश्यां जातो वा ऊजवेश्मनि ॥ नाम्ना तु सोऽभवत्तु व्यातो दिवो दास इति क्षितौ ॥ बालस्यैव विरक्तोऽभूच्चारव
 महत्तपः ॥ यत्नेन महता ब्रह्मातं काश्यामकरो नृपम् ॥ ततो धन्वंतरिर्लोकैः काशिराजोऽभिधीयते ॥ हिताय देहिनां
 स्वीयां संहिताविहिताः मुना ॥ अयं विशार्थिनो लोकान्संताप्तामपाठयत् ॥ ॥ इति धन्वंतरि पादुर्भावमाहः ॥ ॥

हि

नैव त्वत्तु जिह्वा प्राण २

वाक् प्राणि पाद पायु उपस्थ २

अथ प्रकृतिस्वरूपनिर्ूपल्लिखितममाह ॥ ॥ सत्त्वरजस्तमश्चेति गुणस्ते प्रकृतिः समाः ॥ सा जगदपि जगत्कर्त्री परमात्मवि
 दं च यात् ॥ ॥ पृथिवी च जलं तेज वायु माकाशतत्त्वतः ॥ ज्ञानेन्द्रियानां पंचैव तथा कर्मेन्द्रिया मपि ॥ मने बुद्धिरहंकारमूलप्र
 कृतिवित्तव ॥ प्राणाश्चापंच मरुतं पंच विंशतितत्त्वतः ॥ ॥ पृथितत्वे गन्धगुणं नासा सुदभविष्यति ॥ जले रसगुणं श्वैव
 जिहोपस्थप्रकीर्तिता ॥ तेजो रूपगुणं श्वैव नेत्रपादप्रकीर्तिता ॥ वायुस्पर्शगुणं ते आत्वविपाणिप्रकीर्तिता ॥ आकाशं शब्द
 रूपाय श्रोत्रवाणिप्रकीर्तिता ॥ ॥ प्रधानं प्रकृतिः शक्तिर्निर्वावा विहृतिस्तथा ॥ एतानि तस्या नामानि पुरुषं या समाश्रिता
 ॥ ॥ तस्या गुणानाह ॥ ॥ सत्त्वरजस्तमस्त्रीणि विज्ञेयाः प्रकृते गुणाः ॥ तैश्च युक्तस्य चित्तस्य कथयाम्यखिला गुणान् ॥
 ॥ आत्तिकं प्रविभज्य भोजनमनुत्तापश्च तथ्यं वचो मेधा बुद्धि धृति क्षमा श्रुकरुण ज्ञानं च निर्देभता ॥ कर्मानिन्दितमसृष्ट
 हश्च विनयधर्मः सदैवादरादेते सत्त्वगुणान्वितस्य मनसो गीता गुणा ज्ञानिभिः ॥ ॥ क्रोधस्ताडनशीलता च वक्रलुंदुखं
 सुखेच्छाधिकदंभः कामुकता पालीकवचनं वाधीरता हं कृति ॥ ऐश्वर्याद्यभिमानिता शतिशयितानद्योऽधिकश्चाटनं प्रख्या
 ताहिरजोगुणेन सहितस्यैते गुणाश्चेतसः ॥ ॥ नास्ति कांस्तु विषयतातिशयिता लस्यं च दुष्टा मतिः प्रीतिर्निन्दितकर्म

सत्यं

शर्मणिसदानिदालुताः हर्त्रिश्चम् ॥ अज्ञानं किल सर्वतोः पिसततं क्रोधान्धता मूढता प्रख्यातास्तु तमोगुणे न स हि
 तस्यैते गुणश्चेतसः ॥ ॥ इति त्रिगुणपुरुषप्रादुर्भावमाह ॥ ॥ स देही कथ्यते पापपुण्यदुःखासुखादिकम् ॥ व्या
 प्रोवद्वश्च मनसा कृत्रिमैश्च कर्मबंधनैः ॥ ॥ कलौ युगे च कलुषं क्षिणमायुप्रवर्तते ॥ आयुक्षीणस्य जीवस्य कुत
 योग भविष्यति ॥ न योगं मानुषं देही जायते चतुरासिब ॥ चतुरासि महादुःखं वैव कदाचन ॥ सागरे जलसंपूर्णं
 संसारैर्दुःखपूरिताः ॥ ॥ नायं जनो मे सुखदुःखहेतुन देवता नृत्मा ग्रहकालकर्म ॥ मनः परं कारणमा मनं
 तिसत्कारवक्रं परिवर्तयं घतः ॥ ॥ ॥ अथ षड्वक्रस्थानप्रादुर्भावः ॥ ॥ अधारं प्रथमं वक्रं पङ्कजं चतुर्दलम् ॥ ग
 णेशं रिद्विबुद्धिश्च गुदस्थाने सुष्ठिति ॥ स्वाधिष्ठानं द्वितीयं च पङ्कजं षड्दलं तथा ॥ बुद्ध्या गायत्रि शक्तिस्यात्मे दुमूले
 सुतिष्ठति ॥ तृतीयं मणिपूरं च पङ्कजं दशमेदलं ॥ विष्णुदेवं लक्ष्मिशक्तिनाभिमध्ये सुतिष्ठति ॥ अनाहदं चतुर्थं स्याः
 तदलं द्वादश पङ्कजम् ॥ शिवे न पार्वति शक्तिरुद्विस्थाने सुतिष्ठति ॥ विशुद्धं पंचमं वक्रं दलं सोडुश पङ्कजम् ॥
 जीवदेवे शक्तिस्यात्कंठस्थाने सुतिष्ठति ॥ आशावक्रं षष्ठं च द्विदलं पङ्कजोत्तमम् ॥ गुरुदेवं तौ जा शक्तिं ध्रुवो
 स्थान

सप्तमं पंचमं च योजाना तिस्रोऽष्टमाक

रंतर्मुतिष्ठति ॥ ॥ इति श्रीमणिरत्नतनय हरकुमारविरचितायां संहितायां वैद्यानन्दसंग्रहेऽत्यति पंचविंशतितत्त्वा
 त्मकतृगुणपुरुषलक्षणषड्वक्राभिधानकथनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २॥ ॥ अथ गर्भोत्पत्तिरजस्वला वयविसेष
 ॥ ॥ अष्टवर्षा भवेदौरी दशवर्षा तु कन्यका ॥ एकादशाष्टे प्रमदा अतुर्द्धरजस्वला ॥ अथ भावप्रकाशः ॥ ॥ द्वादशाद
 त्सरा दुर्द्धमायं चासत्समाः स्त्रिया ॥ मासि मासि भगद्वारा प्रकृत्यैवार्त्तवस्त्रवेत् ॥ आर्त्तवस्त्रावदिवसा दतुषोऽष्टशरात्रयः
 ॥ गर्भगृहणयोगस्तु स एव समयः स्मृतः ॥ ॥ अथ रजस्वलाया नियमकर्ममाह ॥ ॥ आर्त्तवस्त्रानदिवसा अहंसा व
 ह्नचारिणी ॥ शयीत दर्भशय्यायां पश्येदपि पतिं न च ॥ करेशरावे पर्येवाहविष्यं ग्रहमाहरेत् ॥ ॥ इति रजस्वलायाः
 नियमकर्म ॥ ॥ अथ वर्जितकर्मप्रादुर्भावमाह ॥ ॥ अस्तु प्रातः नखच्छेदनं भ्रंगमनुलेपनम् ॥ नेत्रयोरंजनं स्नानदि
 वास्त्रापंप्रधावनम् ॥ अत्युच्चशब्दं अवगाहं सनं वक्रभाषणम् ॥ आयासं भूमिखननं प्रवातं च विवर्जयेत् ॥ ॥ इति वर्
 जितम् ॥ ॥ अज्ञानाद्याप्रमोदाद्या लोल्याद्या देवताश्च वा ॥ सावेक्यं निषिद्धानि गर्भोदोषांस्तदापुयात् ॥ ॥ एतस्य रो
 दनाहर्भवेद्विहृतलोचनं ॥ नखच्छेदेन कुनखी स्नेहाभ्रंगं च कुष्ठिका ॥ अनुलेपा तथा स्नानादुखशीलो ज्ञानादह

क॥ स्वापशीलो दिवा स्वापाञ्चलः स्यात्प्रधावनात् ॥ खलतिर्भूमिखननादुन्मत्तो वातसेवनात् ॥ ॥ अथ रजस्वलाकृतम् ॥
ततश्चतुर्थे दिवसे स्नाता सप्तसनादिभिः ॥ भूषिता सुमना पश्येद्भर्तारं समलंकृतम् ॥ पूर्वपश्येदतुस्नाताया दशनरमङ्गना ॥
तादृशं जनयेत्पुत्रं ततः पश्येत्पतिं प्रियम् ॥ ॥ अथ भर्तृकृतम् ॥ ॥ आशुः क्षयभयाद्भर्ता प्रथमे दिवसे तथा ॥ द्वितीयेः
पिदिने रत्ये तपजे दत्तु मतीं स्त्रियम् ॥ तत्र यश्चाहितो गर्भो जायमानो न जीवति ॥ अहितो येः स्मृती येः ह्रिस्वस्या युर्विकलांग
कः ॥ अतवतुर्थी षष्ठी स्यादष्टमी दशमी तथा ॥ द्वादशी चापि यात्रिस्तस्यान्ता विधिना भजेत् ॥ ॥ अथ गर्भाधानोक्तम् ॥
अत्रोत्तरोत्तरं विद्याद्युरारोग्यमेव च ॥ प्रजाः सौभाग्यमैश्वर्यं वलं चाभिगमात्फलम् ॥ ॥ अथ युग्मा युग्मरात्रीणां द
लमाह ॥ ॥ युग्मा सुपुत्रा जायन्ते स्त्रियोः युग्मा सुरात्रिषु ॥ तत्र दंपत्यो संभोगे यादकुमानुक्तस्तद्गुण्यते ॥ स्नातश्च न
नलि प्रांगः सुगंधसुमनोः श्रितः ॥ भुक्तद्वयः सुवसनः सुवेषः समलंकृतः ॥ तां वलवदनस्तस्यामनुरक्तोः धिक्स्मरः ॥ पु
त्राधी पुरुषो नारी मुपेया कृत्यने शुभे ॥ ॥ अथ स्रुर्नमार्त्तराणोक्तम् ॥ ॥ स्त्रिंशद्विंशतिवत्तुष्का समदिनविवरश्चात्र
तस्यादितानि त्वक्कामूलमघांते वसुकलिजनिर्भहानि पर्वानि चर्तौ ॥ याहिर्यार्केन्दुलग्ने विषमभलवगैरुद्वलेर्भोसु

तार्थिचव्यस्तैरेतैरिहैर्वा सुगहनिमुदितकं न्यकेशो सुचन्द्रे ॥ ॥ अथायोग्यपुरुषभावप्रकाशे ॥ ॥ भत्याः शितोः धृति
ः सुहान्सव्यांगमिप्रासितः ॥ बालो हृद्रोः न्यवेगार्त्तस्तपजेदोगी च मैथुनम् ॥ ॥ तत्र स्त्रीयादृशी योग्याता दृश्यते ॥ ॥
पुरुषस्य गुरोर्भुक्ता विहितां नूनभोजनम् ॥ नारी जतु मती पुसा संगहेतु तार्थिनी ॥ ॥ तत्रायोग्या स्त्रियमाह ॥ ॥ र
जस्वला व्याधि मती विशोषाद्यो निरोगिणां ॥ वयोधिका च निष्कामा मलिना गर्भिणी तथा ॥ एतासां संगमात्पुंसां वै गुण्या
नि भवन्ति हि ॥ ॥ तत्र रजस्वला दिनत्रय निषिद्धा कथ्यते ॥ ॥ प्रथमे हनिवां डली द्वितीये वलघातिनी ॥ तृतीये रजकी
पुंसाय था वज्ज्यो तथांगना ॥ ॥ अथ गर्भसंयोगः ॥ ॥ रजत्वं जातिमासेन तथा पुंसा चरेत्तसा ॥ संयोगमैथुनं कृत्वा शुद्ध
शोणितशुक्रयोः ॥ गर्भसंजायते नार्या सजातो बालमुच्यते ॥ ॥ अथ भावप्रकाशे ॥ ॥ अधिकारे तसः पुत्रकं न्यास्यादा
र्त्तवेः धिके ॥ न पुंसक समत्वेन यथेष्टा परमेश्वरी ॥ ॥ अथ पुत्रगर्भवति विह ॥ ॥ पुत्रगर्भमुता या सुता र्या मासि हि
तीयके ॥ पुत्रगर्भस्य लिङ्गानि विं गर्भो गर्भो शये लक्ष्यपिंडी कारोपरीः परं शृणु ॥ दक्षिणाक्षि महत्त्वं स्यात्पाकक्षीरे दक्षि
णोत्तरे ॥ दक्षिणोरुः सुपुष्टः स्यात्प्रसन्नमुखवर्णता ॥ पुंनमधेयद्वयोपुस्त्वप्रे च पिमनोरथः ॥ अत्रादि फलमाप्नोति स्व

जोतिशसूत्रे ॥ नामाक्षरणिर्द्विगुणा कृतानि तुरङ्गदेशे तिथि मिश्रितानि ॥ अष्टौ च भागा हरते यशे वसमे कु
मारी विषमे कुमारः ॥

नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥

प्रेसुकमलादिव ॥ ॥ अथ कन्या गर्भ ॥ ॥ कन्या गर्भवति गर्भे पेशीमासि द्वितीयके ॥ पुत्र गर्भस्य लिङ्गानि विपरीतानि
वक्षते ॥ ॥ अथ नपुंसक गर्भ ॥ ॥ नपुंसक यदा गर्भे भवेत्तर्भो ॥ वृद्धकृतिः ॥ उन्नते भवत पार्श्वे पुरस्तादुदरं महत् ॥ ॥
नपुंसक विशेषमाह ॥ ॥ आसेकश्च सुगंधी च कुंभी कश्चैष्य कस्तथा ॥ अमी सशुक्रा बोद्धव्या अशुक्रः पठ संज्ञकः ॥ ॥ तेषां
लक्षणान्याह ॥ ॥ पित्रोस्तु स्वल्पवीजत्वादासेकः पुरुषो भवेत् ॥ सशुक्रं प्राश्य लभते धजो नति मे सशयम् ॥ ॥ अथ
अपि गर्भं प्रकृतीराह ॥ ॥ यदा नार्यो वृषेयातां वषस्य चोक्तं यं वत ॥ सुवंतौ शुक्रमन्योन्यमनस्थिं त्रजायते ॥ ॥ अतः
स्नाता तृयानारी स्वप्ने मे धुनमाचरेत् ॥ आर्तं वायुगदाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥ मासि मासि प्रवर्द्धते स गर्भो गर्भल
क्षणः ॥ कललं जायते तस्या वर्जितं पैतृकैर्गुणैः ॥ उरर्गे हृश्चि कुष्माऽः कृतयो विकृताश्च ये ॥ गर्भास्ते यो वितस्ताश्च
ज्ञेयाः किलिषतो भूशम् ॥ ॥ गर्भो वात प्रकोपे न दोहदे वापमानिते ॥ भवेत्कुत्रः कुणिष्ठांगु मूको मिमिन सवव
॥ ॥ अथ सुश्रुते गर्भलक्षणमाह ॥ ॥ गर्भाशय मतरेत मातृजीव संज्ञकम् ॥ प्रकृतिः स विकारा वत सर्व गर्भ संज्ञ
कम् ॥ कालेन वर्द्धितो गर्भो यद्यंगो प्रांग संयुतः ॥ भवेत्तदा समुनिभिः शरीरीति निगद्यते यस्य त्वंगान्युपांगानि ज्ञात्वा

वं २

वर्तुलार्द्ध

५

सुश्रुतशास्त्रतः ॥ मस्तकादभिधीयंते शिष्याः शृणु नयान्तः ॥ आद्यमंगं शिरः प्रोक्तं तदुपांगानि कुंतला ॥ तस्या तर्म्मस्तु लुंगं
वललाटभूयुगं तथा ॥ नेत्रद्वयं तयो रंतर्त्तते द्वे कनीतिके ॥ दृष्टिद्वयं कृष्णगोलौ श्वेतभागो च तर्म्नी ॥ पश्चात्प्रांगो शः
खौ च कर्णौ तद्वकुली द्वयम् ॥ पालिद्वयं कपोलौ वनासिका च प्रकीर्तिता ॥ ओष्ठा धरौ वस्तु कविरेणो मुखं तालु हनु द्वयम् ॥
दन्ताश्च दन्तवेष्टाश्च रसना चिबुकं गलः ॥ द्वितीयमंगं ग्रीवा तृययाम्स्तर्म्मा विधार्यते ॥ तृतीयं वाङ्मुगलं तदुपांगान्यथ बुवे
॥ तत्रोपरिमतौ स्कंधौ प्रगण्यो भवतस्त्वथः ॥ कफोणियुगलं तदधः प्रकोष्ठयुगलं तथा ॥ सण्ठिबंधौ तले हस्तौ तयोश्चाङ्गुल
योदश ॥ तखाश्च दशते स्थाप्या दशद्वेष्टा प्रकीर्तिताः ॥ वतर्म्भमंगं वक्षस्तु तदुपांगान्यथ बुवे ॥ स्तनौ पुंसस्तथानार्यो विशेष
उभयोरयम् ॥ योवनागमने नार्यो पीवरौ भवतः स्तनौ ॥ गर्भवत्याः प्रसूतायास्तावे वक्षीरपूरितौ ॥ हृदयं पुडरी केरास
दृशं स्यादधोमुखं ॥ जाग्रतस्तद्विकसति स्वपतस्तुतिमीलति ॥ आशयस्तं तु जीवस्य चेतनास्थानमुन्नमम् ॥ अतस्तस्मिंस्त
मो व्याप्रे प्राणिनः प्रस्यपंति हि ॥ चेतनास्थानमुन्नममिति ॥ ॥ अथ मभिप्रायः ॥ ॥ चेतनानामधिष्ठानं मनो देहश्च स
द्वियः ॥ केशलोमनखाया तर्म्मलद्रव्यगुणैर्विना ॥ ॥ इति सुश्रुतः ॥ ॥ अथवागमः ॥ ॥ वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयोदो

षाः समासतः ॥ विकृता विकृता देहं प्रति ते विज्ञेति च ॥ ते व्याधौ नोपि हन्ताभ्योरधो मध्योर्द्वयं श्रयाः ॥ वयो होरात्रिभुक्ता
 नाम त्रयमध्यादिनाः क्रमात् ॥ ॥ दोषशब्दस्य तु निरुक्तिमाह ॥ ॥ धातवश्च मलाश्चापि दुष्पणं भिर्यतस्ततः ॥ वातपित्तकः
 फारुतेत्रयो दोषा इति स्मृताः ॥ ॥ इति वाग्भटे ॥ ॥ पित्तं पंगु कफं पंगु पंगु मलधातवः ॥ वायुना तत्र गच्छति अत्र गच्छं
 मेघवत् ॥ ॥ तेषां वायुना नाममाह ॥ ॥ प्राणो पानः समानश्चोदानानौ च वायवः ॥ ॥ तेषां स्थानमाह ॥ ॥ हृदि प्रा
 णो वसेति तन्मपानो गुदमागच्छे ॥ समानो नाभिदेशे तु उदानः कण्ठमध्यगः ॥ व्यानो व्यापी शरीरेषु प्रधानः पंचवायवः ॥ ॥
 अथ तेषां कर्माणाह ॥ ॥ उदानमरुतमूर्धमुपैति मरुतोन्नमः ॥ गीतादिभाषितश्चैव प्रवृत्तिः कोपमारुतः ॥ उर्ध्वजान् सर्वरो
 गांश्च विविधाति विशेषतः ॥ ॥ यो मरुत्याणामाभिदेहधृक्मुखगच्छति ॥ सोऽन्तःप्रवेशयत्यंतः प्राणांश्चाप्यवलंब
 ते ॥ प्रायशः कुरुते दुष्टो हिक्काश्वासादिकाश्च गदान् ॥ ॥ आमपक्वाशयवरः समानमग्नि संगतः ॥ सोऽन्तःप्रवर्तितो
 अविशेषान्विविनक्ति हि ॥ तेन दुष्टाग्निमाघातिसारगुल्मां करोति हि ॥ ॥ पक्वाशया लयोः पानकाले कर्षति वाययम्
 ॥ जगत्याणां शक्नुन्मूत्ररेतगर्भा र्त्तवान्धः ॥ सदुष्टः कृत्यते रोगान्घोरान्वस्ति गुदाश्रयात् ॥ प्रमेहं कुरुते रोगांश्च व्यानापा

न प्रकोपजात् ॥ ॥ सर्वदेहवरो व्यानो रससम्बहो घतः ॥ स्वेदः सृक्कावराश्चापि पंचधा वेष्टयत्यपि ॥ गत्ययस्ये पणो
 ह्येपनि मेघो न्मेघनादिकाः ॥ प्रायः सर्वाः क्रियास्तस्मिन्पुतिवद्वाः शरीरिणाम् ॥ प्रस्यन्दनश्चोद्धरणं पुराणं च विरेचनम् ॥
 धारणाश्चेति पंचैतां श्रेष्ठा प्रोक्ताश्चमारुतः ॥ सदुष्टं कुरुते रोगान्प्रायशः सर्वदेहिनाम् ॥ युगपत्कुपितारुते देहं भिंदुरसं
 शयम् ॥ ॥ इति वायुप्रकरणः ॥ ॥ अथ पित्तस्वप्नमाह ॥ ॥ पित्तमुष्णं प्रवृत्तं पीतनीलं सत्त्वगुणोन्नरम् ॥ रसंकुटलमुत्ति
 ष्णं तीक्ष्णमसूंकुपाकतः ॥ ॥ तेषां पित्तानां नामान्याह ॥ ॥ पाचकं रजकश्चापि साधकाः रोचके तथा ॥ भोजकं चोत्तः
 पित्तस्य नामानि स्थानभेदतः ॥ ॥ अथ पाचकादीनां स्वस्थानान्याह ॥ ॥ अग्न्याशये यकृत्पीले हृदये लोचने हृदये ॥ त
 विसर्वशरीरेषु पित्तं निवसति क्रमात् ॥ ॥ अथ तेषां कर्माणाह ॥ ॥ पाचकं प्रवर्तते भुक्तं रोषाग्निवलवर्धनम् ॥ रस
 मूत्रपुरीषाणि विवेचयति नित्यशः ॥ ॥ अथ तत्रांतरे ॥ ॥ अग्निर्भिन्नगुणैर्युक्तः पित्तं भिन्नगुणैस्तथा ॥ इदं स्निग्धम
 धोगं च पित्तं वहिरतो न तथा ॥ तस्मात्तेजोमयं पित्तं पित्तो व्यायः सशक्तिमान् ॥ स संवरति कुक्षिस्थः सर्वतो धनीमुखैः ॥ सका
 याग्निः सका यो व्यासपक्वा सवजीवनम् ॥ अनन्यगतिरित्येव देहे कायाग्निरुच्यते ॥ ॥ अन्यच्च ॥ ॥ वामपार्श्वे श्रितं नाभेः

किंचित्तो मस्य मण्डलम् ॥ तन्मध्ये मण्डलं सौख्यं तन्मध्येऽग्निरवस्थितः ॥ जरायुमात्रप्रकृतः कावको शस्य दीपवत् ॥ ॥
 रज्जुकं नाम यत्पित्तं तदसंशो गितानयेत् ॥ यन्नुसाधकसंज्ञं तत्कुर्मादुद्धृतिं स्मृतिम् ॥ मदालोवकसंज्ञं तदुपग्रहणा
 कारकम् ॥ भ्राजककृत्तिकारिण्याश्चैषां भागादिषां च कम् ॥ ॥ अथ श्लेष्मणः स्वरूपमाह ॥ ॥ श्लेष्मणश्चेतो गुरुः स्निग्ध
 पिच्छिलः शीतलस्तथा ॥ तमोगुणधिकत्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥ ॥ तेषां श्लेष्मणां नामान्याह ॥ ॥ कफस्यैतानीना
 मानि क्लेदनश्च वलं वनः ॥ रसनः स्नेहतश्चापि श्लेष्मणः स्थानभेदतः ॥ ॥ अथ क्लेदनादीनां स्थानान्याह ॥ ॥ आमाशयेः
 थहृदये कंठे शिरसि संधिषु ॥ स्थानेषु मनुष्याणां श्लेष्मा तिष्ठन्त्यनुक्रमात् ॥ ॥ तथा च वाग्भटे ॥ ॥ इति प्रायेण दो
 षाणां स्थानान्य विहतात्मनां ॥ व्यापिनामपि जानीयात् कर्माणि बध्ना कृत्तव्या ॥ ॥ तथा चरकश्च ॥ ॥ तेषां पित्तोऽपि हृत्तान् भो
 रधो मध्योर्ध्वं संश्रयः ॥ ॥ अथ भावप्रकाशे ॥ ॥ तत्र स्थानगतस्य श्लेष्मणः कर्माण्याह ॥ ॥ क्लेदनः क्लेदयत्यत्र मांसं शक्त्वा पश्यात्
 पि ॥ अनुगृह्णाति च श्लेष्मस्थानान्युदककर्मणा ॥ ॥ तथा च ॥ ॥ रसमुक्तात्मवीर्येण हृदयस्थो वलं वनम् ॥ त्रिकसंधारणं
 वापि विदधात्यः वलं वनम् ॥ ॥ इति वायुपित्तश्लेष्मणादिनां स्थानम् ॥ ॥ अथ शारङ्गधरे ॥ ॥ वातप्रकृतिपुरुषस्य ल

क्षणमाह ॥ ॥ अल्पकेशं कशो मूषो वा बालश्च लमानसः ॥ आकाशवारी स्वप्नेषु वातप्रकृतिको नरः ॥ ॥ अथ पित्तप्रकृति
 पुरुषः ॥ ॥ अकाले पलितैर्वा सैधी मान्स्वे दीवसे वराः ॥ स्वप्नेषु ज्योतिषां दृष्ट्वा पित्तप्रकृतिको नरः ॥ ॥ अथ श्लेष्मप्रकृतिपुरु
 षः ॥ ॥ गंभीरबुद्धिः स्थूलांगो स्निग्धकेशो महाबलः ॥ स्वप्ने जलाशया लोकी श्लेष्मप्रकृतिको नरः ॥ ॥ अथामयः ॥ सुस्निग्धदन्त
 नखलो वनपद्मयुग्मां मानो नृताप्रियतमे सुदृढनुरागा ॥ श्यामाश्च शीतमृदुमांसरगुस्वरं धाप्रोक्ता कफप्रकृतिरेव च सापु
 रंध्री ॥ ॥ स्थानि त्रलातुगोरागी शोणरे स न पाणिना ॥ क्षणमुपप्रसन्ना च पीनश्चोणिप्रयोधरा ॥ विभर्त्ति धर्मशलिलं विव्रगं
 धिसुगंधिका ॥ श्लथकार्णवरांगी च कुशला सुरते मृदुः ॥ ॥ वातलारुक्कठोरंगी रुक्षकेशी प्रलापिणी ॥ चंचला वक्रभोज्याः
 बह्वक्षपाणिजलोचना ॥ श्यामधूसरवर्णा च सुरते कठिता भृशम् ॥ गोजिह्वा भारवरस्य र्शे विभर्त्ति मदनलयम् ॥ ॥ इति
 श्रीमणिरत्नतनयहरकुमारविरचितायां महितायां वैशानन्दसंग्रहे रजस्वलापरिकर्मणा गर्भाधानोक्तविधानगर्भविह
 गर्भलक्षणवायुपित्तश्लेष्मणां स्थानानामनुपकथनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ अथ मनुष्यास्य सुप्रमाणान्याह ॥ ॥
 षट्स्वांसोऽष्टात्मकः प्राणप्राणौ षड्भिर्पलैः स्मृतः ॥ पलैः षष्टिघटिकेन षष्ठीदंडहर्निशी ॥ त्रिसंदिनतथा मासमासघाय

शेनुर्भवेत् ॥ रितुष्वन्तदावर्षतेषु वर्षशतायुशः ॥ ॥ दशपंचदिनेषु क्षेपक्षेमासमुच्यते ॥ शुक्लो पूर्वोत्तथापक्षे रूक्षो
 मासस्तथा भौ ॥ वैशाखे च तथा ज्येष्ठे वा षाढे आ वरो बुधः ॥ पदा भौ श्विने मासवाक्ये आग्रहायणि ॥ पौषे ते यतथा मा
 घे स्थान्तपक्षमधुक्रमात् ॥ ॥ चपकोपशमायास्मिन्लोकाराणं संभवन्ति हि ॥ षड्भुं चतसरात्मातं माधवादि सुसंक्रमात्
 ॥ पीयो वैशाखज्येष्ठेषु प्रावृद्धा षाढा वरो ॥ वर्षा भादे आश्विनयो शरत्कार्तिकमार्गयो ॥ पौषे माघे तु हेमन्तौ वसन्ते
 फाल्गुणे मधु ॥ ॥ वायुसंवीपते ग्रीष्मप्रावृद्धकालेषु कुप्यति ॥ वर्षा सुवीपते पितृशरत्कालेषु कुप्यति ॥ हेमन्ते वीपते ह्ये
 षामाधवे च प्रकुप्यति ॥ ॥ अथ शार्ङ्गधरे ॥ प्रायेण प्रशमं याति स्वयमेव समीरणः ॥ शरत्काले वसन्ते च पितृप्रावृद्धतौ
 कफं ॥ चपकोपसमान्दोषां विहारहारसेवनैः ॥ समानैर्मार्तिकालेषु विषयरीतौ विपर्ययः ॥ लघुरुक्षमिताहारदतिशीतां
 हेमात्तथा ॥ प्रदोषे कोमशोकाभ्यां संचिंता रात्रि जागरैः ॥ अभिघातादयां ग्राहजीर्णोत्रे भ्रातृसंक्षयात् ॥ वायुः प्रकोपं यात्येभि
 : प्रत्यनीकैश्च शाम्यति ॥ विदाहिकटुकाद्योष्णभोजैरत्युष्णसेवनात् ॥ मध्वाद्देक्षुत्रिषारोधाजीर्यत्यनेर्द्धरात्रके ॥ पितृप
 कोपमात्येभिः प्रत्यनीकैश्च शाम्यति ॥ मधुरस्निग्धशीतादिभोजैर्दिवसनिद्रया ॥ मंदाग्नौ च प्रभाते च भुक्त्वा त्रेतथा वमि ॥

श्लेष्मा प्रकोपं यात्येभिः प्रत्यनीकैश्च शाम्यति ॥ ॥ इति शार्ङ्गधरे ॥ ॥ तथा च ॥ ॥ स्वेदनं मर्दनं सेव्यं दध्नुस्त्रिजंगलामिषं ॥ गोः
 धूमाः शालयो माषाः जलं कौपं दिवश्च्युतम् ॥ न भजेत्पूर्वपवनं वृष्टिं घर्महिमं च मम ॥ नदीतीरं दिवा स्वप्नं नृक्षं नित्यं च मे भुजम्
 ॥ सर्पिः स्वादुकया यतिक्लृप्तकरसायक्यं तलं यस्त्वधुक्षीरं स्वच्छसिते क्षवद्व्यदुरसाः स्वल्पः पलं जंगलम् ॥ गोधूमाय वसुधालि
 सहिता नादेयमंशूदकं च नुश्चंदनमिंदुरादिरजनौ माल्यं पयो निर्मलम् ॥ विश्रामः सुहृदां गणेषु सुमधुरावाचः सरस्त्रीडनं पि
 त्तानां च विरेचनं वलवतो युक्तं सिरामोक्षणम् ॥ स्नानं च घनावसानसमये पथ्यानि मुष्पेदधियाया मासकदूष्मतीक्ष्णदिवसस्व
 प्रहिमं वातपम् ॥ ॥ इति श्रीमणिरत्नतनय हरकुमार विरवितायां संहितायां वैद्यानन्दसंग्रहे मनुष्यायुमासनामरितुप्रमा
 णकथनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ अथ स्वप्नाध्यायमाह ॥ ॥ आदिपमण्डलं स्वप्ने च नु मण्डलनाथवा ॥ रोगी स भूयादरोग्य
 दरोगी श्रीयमाप्नुयात् ॥ ॥ यस्तु मद्येत प्रगं वभुंजंति घृतपायसम् ॥ अखण्डपद्मपत्रेण तं विद्यात्पृथिवीपतिम् ॥ देवतावाह
 णं योगी तृभिर्वा एकदृश्यते ॥ किं कार्यं दृश्यते स्वप्नतस्य कार्यं भविष्यति ॥ ॥ नदीनीरं सर्वपित्वा स्वप्नांते दृश्यते तथा ॥ तेन रा
 पिसुखि भूत्वा महाधनपराक्रमः ॥ ॥ त्रिपुरादिर्मधुरिपु दृश्यते वा शवीपति ॥ तेन रायसधर्माणां प्राप्तिश्च विपुलं श्रियम्

चरणस्य कं पेयात्रासलाभो घृहलंपकमे ॥ पुसांसदाक्षिणदेहभागे स्त्रीणानुवामेवयमे सुजातः ॥ स्यन्दः फलानिप्रदिशत्य
 वश्यं निहंति वीक्षांगविपर्ययेन ॥ ॥ इत्यंगस्युण विचारः ॥ ॥ अथाविकित्त्यः ॥ ॥ वणः साहसिको भीरुः कृतप्रीत्यग्र
 वदः ॥ शोकाकुलो मुमूर्खश्च विहीनकरणैश्च यः ॥ वैरीवैद्यविदग्धश्च द्राहीनश्च शंकितः ॥ भिषजामविधेयाः स्युर्नोपक्रम्याभि
 षविधाः ॥ सतातुपवरैश्चो वहं दोषानवाप्नुयात् ॥ ॥ अथ सुश्रुते ॥ ॥ सनसिध्यति वैद्यसु गृहे यस्य न पूज्यते ॥ शंकितो वैद्य
 विश्वासरहितः भिषजामविधेयाः ॥ ॥ अथ दूतस्य लक्षणम् ॥ ॥ यश्चिकित्सकमानेतुयाति दूतं स्य कथ्यते ॥ सवयाद्वक्तः
 सुवितस्तादृगत्रनिगद्यते ॥ दूताः सुजातयो व्यांगापटवो निर्मला वराः ॥ सुखिनोः श्रद्धा दूताः शुभपुष्पफलैर्युताः ॥ सुजा
 तयः सुवेद्याश्च सजीवदिशिसंगताः ॥ भिषजंसमये प्राप्ता रोगिणः सुखहेतवः ॥ यस्यां प्राणमरुद्धारिता नाडी जीवसंज्ञिता
 ॥ वितप्रकृतिवर्णाभ्यां युक्तः सत्येन संयुतः ॥ विकित्से भिषज्जारी वैद्यभक्तोजितेन्द्रियः ॥ विकित्सारोगिणः कर्तुं गच्छतो
 भिषजः शुभम् ॥ दूतस्य प्रक्षरसक्षयोगा त्रिगुणाः शुभज्या प्रवदंति सेषः ॥ समेव मृत्युविषमेव नैवः विलोक्य वैद्यो खलु
 प्रक्षकाले ॥ ॥ अथ दूतस्य यात्रायां शकुनविचारः ॥ ॥ यात्रायां सौम्यशकुनं प्रोक्तं दीप्तं न शोभनम् ॥ वैशाखानाय दूत

१०

स्य गच्छतो रोगिण कृते ॥ तस्य भंसौम्यशकुनं प्रदीप्तं तु खौसेवहम् ॥ ॥ तथा च ॥ ॥ रिक्तहस्तेन पश्येत्तुराजानं भिषजंगुरुः ॥ ॥ अथ
 वैद्यस्य लक्षणमाह ॥ ॥ विकित्सां कुरुते यस्तु स विकित्सकमुच्यते ॥ सवमाद्वक्तमीचीनस्तादृशोऽपि निगद्यते ॥ तत्राधिगतशास्त्रार्थो
 दृष्टकर्मस्वयंकृती ॥ लघुहस्तः सुविः शूरः सज्जोपस्करभेषजः ॥ प्रत्युत्पन्नमतिर्दीमान् दयवसायी प्रियंवदः ॥ सत्यधर्मपरो यश्च वै
 द्य ईदृक्पुत्रस्यते ॥ ॥ अथ निषिद्धवैद्यः ॥ ॥ कुचैलकर्कशस्तत्रोयामिणस्त्वयमागतः ॥ पंचवैद्यानपूज्यं ते धन्वंतरिसमाश्रयि ॥
 अथ वैद्यस्य कर्माणाह ॥ ॥ व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायातिनिग्रहः ॥ सतदैवस्य वैद्यत्वनवैद्यस्य भुरायुषः ॥ ॥ इति वित्त्यल
 क्षणः ॥ ॥ अथ मूत्रलक्षणमाह ॥ ॥ वातेषु पांडुरं मूत्रं रक्तं नीलवर्णैः क्लृप्ता ॥ रक्तमेव भवेत्तद्वलं फेनिलंकफात् ॥ वातेषु पा
 ण्डुरं मूत्रं सफेनं कफरोगिणाम् ॥ रक्तवर्णं भवेत्पित्ते मितितं दं दजे भवेत् ॥ सन्निपातेषु कृष्णा स्यात्तदेतन्मूत्रस्य लक्षणम् ॥ ॥ इति
 मूत्रलक्षणम् ॥ ॥ अथ नेत्रलक्षणमाह ॥ ॥ नेत्रस्यात्यवनादक्षं धूम्रवर्णं तथा रूणम् ॥ कोटरांतस्य विद्युश्च तथा स्रविलोकनम्
 ॥ हरिद्राखण्डवर्णवारक्तं वा हरितं तथा ॥ द्विपदे विसदाहं च नेत्रस्यात्पित्तकोपनः ॥ चक्षुर्वलासवा कृत्वा त्तिग्धं स्यात्सलिलं शुभ्रं
 म् ॥ तथा धवलवर्णं च ज्योतिर्हिनं वलान्वितम् ॥ नेत्रदिदोषवा कृत्वा त्पादोषदयलक्षणम् ॥ त्रिदोषलिंगसंघनतन्मारयति रोगी

लाम् ॥ त्रिदोषद्वितनेत्रं मन्त्रममं भृशं भवेत् ॥ त्रिलिंगं सलिलं स्वाविप्रान्नोन्मीलयत्यपि ॥ ॥ इति नेत्रलक्षणम् ॥ ॥ अथ जिह्वा
 परिक्षामाह ॥ ॥ शाकपत्रप्रभातृक्षास्फुटनारसनालिनात् ॥ रक्तश्यामा भवेत्तिलिप्राईधवला कफात् ॥ परिदग्धा खरस्य शोका
 दोषत्रयाधिके ॥ सैव दोषद्वयाधिको दोषद्वितयलक्षणम् ॥ ॥ इति जिह्वा परिक्षा ॥ ॥ अथ नाडि परिक्षा प्रादुर्भावमाह ॥ ॥ कार्या
 द्विकुंडली शक्तिरष्टधा कुंडला कृति तत्र नाडि समुत्पन्ना सहस्राणां उदाहृति ॥ तेषु नाडी सहस्रैस्तु दिस प्रतिमुदाहृता ॥ षष्टिषष्टसह
 स्रेषु द्वादशश्च त्रयोदशम् ॥ वपुर्नाडी प्रवेशं च वापादतलमस्तकम् ॥ प्रधानप्राणवाहेन चतुर्दश्यामया भवेत् ॥ जीवेति त्रिधाना
 डि वातपित्तकफस्तथा ॥ संवेनाडी महावक्त्रा यते नर दुर्लभम् ॥ चतुर्दशसकचंदेव शुभाशु भवं निर्णयम् ॥ पूर्वशास्त्रप्रमाणेन
 ज्वरनाडी कथामहम्यहम् ॥ भुक्तमानं यदा रोगी भैषज्यं परिपृच्छते ॥ भुक्तानं वदनोदि स्यात्तथा रोगं न दृश्यते ॥ आदौ भुक्तय
 दा वैद्यः रोगी तदा तु पृच्छते ॥ रसभुक्ता यदा नाडी व्याधिनाडी प्रजायते ॥ पंध्याश्च गच्छते रोगी रोगी पृच्छति भैषजम् ॥ नाडीनां क
 मानं तु वापादतलमस्तके ॥ मध्याह्ने रौरवा काले कालं स्तं व्याधिपीडिताः ॥ स्तनः विरजितं काले आकुरं नाडी ताफलम् ॥ संध्यामाह
 कृते रोगी नाडी प्रशंति भैषजं ॥ भक्षते दिनमानेन तदा ते परिपद्यते ॥ अरुणोदयवेलायां नाडी दृश्यंति रोगी नाम् ॥ कुपथ्यं वद

ते व्याधिसाध्यासाध्यं च रोगिणम् ॥ तदा काले पि वैद्यं त्वं वेद्या प्रोपदृश्यते ॥ संध्याश्च रसवाच्यमसाध्यं परिदर्जयेत् ॥ निजस्थानं न
 जानंति वातपित्तकफस्तथा ॥ वातपित्तेषु यानाडी यानाडी कफवेगिनी ॥ साध्यासाध्यवयानाडी कुपथ्यकारिणी ॥ पुंसो दक्षिणार्
 त्तस्य स्त्रीयो वामकरस्य तु ॥ अंगुष्ठमूलं गानाडी परिक्षेता भिषग्वरः ॥ वाताधिके भवेत्ताडी मव्यक्ता तर्जनी तले ॥ पित्तव्यक्ता मध्यमाया
 तृतीयांगुलिका कफे ॥ ॥ वातरोगी भवेत्शीतपित्तरोगी वसुजताम् ॥ अंगादस्य भवेच्छोदेहतस्य च लक्षणम् ॥ वातस्य कुटिला
 नाडि पित्तस्य वपला भवेत् ॥ कफनाडी गतिमंदा त्रिविधा व्याधिसंभवेत् ॥ अंगुली भित्तुति स्मृभिनाडी मवहितः पृथेत् ॥ तत्रैष्टयाशु
 खंदुः खं जानियात्कुशलोः खिलम् ॥ सघ्नान्नस्य सुप्तस्य शुतुघ्नान्नपशीलनः ॥ व्यायामश्चांतदेहस्य सम्यग्नाडी न बुध्यते ॥ ॥ वात
 वाहे चतुर्नाडी पित्तवाहे चतुर्भवेत् ॥ वातपित्तसमो नाडी कफफलादिषु श्लेष्मिकं ॥ ॥ सप्यकी १ जंतु किंश्चैव २ जलकी ३ जलवा
 रिणी ४ ॥ गतिरेव प्रवक्ष्यामि वातनाडी वदाम्यहम् ॥ ॥ लावकी १ मिश्रु किंश्चैव २ वायसी ३ वाटकी तथा ४ ॥ गतिरेव प्रवक्ष्यामि पि
 त्तनाडी वदाम्यहम् ॥ ॥ राजहंस १ मयूराणां २ पारावत ३ कपोतिका ४ ॥ कुकुटि ५ धमनी ६ वैवर्द कफनाडी वदाम्यहम् ॥ ॥ वाते मंद
 गतिषोक्ता पित्ते तु त्वरिता गतिः ॥ स्थिराश्चेष्टवति ज्ञेया सर्वलिङ्गावसर्गगा ॥ ॥ चंचला वपला स्थूला कठिना वातपित्तजा ॥ सुकु

सप्यगतिना डीमुर्वेगवतितथा॥ वातपित्तद्वयो भूतापवदन्तिविवक्षणाः॥ तर्जनी मध्यमा मध्ये वातपित्ते धिके स्फुरा॥ ॥ इषन्तु
 दृश्यते पुष्टा मन्दा स्याद्वातश्लेष्मा ज्ञा॥ भुजंगादिगतिस्थानं राजहंसगतिप्रभा॥ वातश्लेष्म समुद्रुता भासयति ध्रुवं ध्रुवम्॥ अनामिका
 या तर्जन्या व्यक्ता वातकफे भवेत्॥ ॥ मण्डुकादिगतिर्नाडी मयूरादिगतिप्रभा॥ पित्तश्लेष्म गतिष्ठा कुर्वेद्य विद्याविसारदा॥ मध्यमाना
 मिकामधो स्फुरापित्तकफे धिके॥ ॥ लावति त्रिरवर्तिका गमनं संति संतिपातिके॥ कदाचित्मंदगमना कदाचिद्देगवाहिनी॥ त्रिदोषः
 कोपतो ज्ञेया हतिवस्थानविद्युता॥ अंगुलि त्रितयोपि स्यात्प्रव्यक्ता सन्तिपातितः॥ ॥ ज्वरकोपेन धमनी सोष्मा वेगवती भवेत्॥ ॥
 कामाक्रोधाद्देगवहाक्षीणा विन्नाभयापुता॥ मन्दाग्निः क्षिणधातुश्च नाडी मंदतरा भवेत्॥ असृक्पूर्णा भवेत्कोष्ठा गुर्वी सामागरीयसी
 ॥ चपलाक्षुधितस्यापित्तप्रस्यवहति स्थिरा॥ सुखितोः पि स्थिरा ज्ञेया तस्यावलवती मता॥ वातांगे वदति स र्पि सर्वदा सोक्षकारि
 ॥ जंतुकी मंदवारीव मन्दाग्नि कफरुंधिनी॥ कष्टतेज लुकी मंदादिनां ते मृत्यु जायते॥ कष्टांते जलवरी नारी संधं भवति नान्यथा॥
 लावकी वहते नाडी पित्तांगे सौख्यदायकम्॥ मण्डुकी मन्दवाश्च जीर्ण अमरीवदेत्॥ वायसी वहते नाडी उत्कृष्टतरदा हकम्
 ॥ दुर्वांते चटकी ज्ञेया मध्यं भवति भैषजम्॥ राजहंस मयूरानां कफांते सौख्यदायकम्॥ परे वामंदवारीव हृदयं कफसंग्रहे॥ कपो

तकागतिर्मन्दा अप्यसर्पि भोजनम्॥ कुर्कुटीश्च गतिर्मन्दा कफकण्ठ विरुंधति॥ कष्टाग्ने धमनी दृष्टा किं विद्वर्ण प्रशंसय॥ स्वयं
 घोरं निरुंधेन कफदोषी न जीवति॥ किं चित्सर्पि मिंदुक स्य किं चित्क्षणा प्रतूष्यते॥ भक्षते वातरं मासं दं दं जनेव जीवति॥ मण्डुकी च
 टकी गामी उत्कृष्टपित्तकोप्यते॥ वायसी मतिकोपेन तैलाक्ष भक्षतं वदम्॥ किं चित्सूर्ध्वमर्द्धवेगं सन्तिपाति न जीवति॥ जंतुकी मंडु
 की हंसी क्षणमात्रेण वेगिनी॥ जरांते मासमासेन स्त्रिदोषी नैव जीवति॥ कष्टांगे मन्दसर्पश्च वायसी जीर्ण सम्भवेत्॥ मतिवेगेन
 गच्छति परांते संगकारणे॥ धमनी मंदवारी च किं चिदृश्यं न दृश्यते॥ वातपित्तकफ श्लेष्मा आगमो वदसि द्यते॥ करस्यांगुष्ठ
 मूलं स्य धमनी जीवसाक्षिणी॥ तदा दुःख सुखं नाबाधत्वा मरुतकोपयो॥ द्विविधौ वहते यस्य जलौका सर्पयोगतिः॥ कलिंग
 काक मंडुक नाडी पित्तप्रकोपयत्॥ कदाचित्मंदगमनी कदाचिद्देगवाहिनी॥ दौ दोष समता शहि हतं प्राण विवक्षुधा॥ पारा
 वत हटक स्य श्लेष्मा गमवदेद्दिदु॥ हृदयं कफघ्राणं च सो नरो दीर्घरो गीणा॥ चंद्र सूर्यार्णवो नाडी त्रिविधं कथयाम्यहम्॥ चं
 द्र पूर्ण चंद्र समं सूर्य मे भेद भेदा नां साध्या सा घविवर्जितम्॥ न दृष्टं हेय दनाडी लहरी वर्जिता राव॥ निरामयं तस्य देहे नाडी ज्ञा
 नविधै विदुः॥ नाडी ज्ञानं यदाख्या तं लभ्यते गुरु सेवनम्॥ ज्ञायते भेद भेदा नां साध्या सा धा कुपथा कम्॥ ॥ इति श्री

मणिरत्नतनयहरकुमारविरचितायां संहिताया वैद्यानदसंग्रहे स्वप्रविचारं गस्फुरणवैद्यविचारमूत्रनेत्रजिह्वालक्षणनाडी
 परीक्षाकथननामपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ अथ परिभाषा ॥ ॥ नमानेन विना युक्तिद्वयाणां जायते क्वचित् ॥ अतः प्रयोगकीर्त्या
 र्थमानमत्रोच्यते मया ॥ त्रसरेणुर्वुधैः प्रोक्तास्त्रिंशता परमाणुभिः ॥ त्रसरेणुस्तु पंचांशं यनाम्ना वंशीनिगद्यते ॥ जालांतरगतैः स्त्र
 र्यकरैर्वंशीविलोक्यते ॥ यदंशीभिर्मरीचिः स्यात्ताभिः षड्भिराजिकाः ॥ तिसृभीराजिकाभिश्च शर्षपः प्रोच्यते बुधैः ॥ यवोष्टस
 र्वपैः प्रोक्तो गुजा स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ षड्भिराजिकाभिः स्यान्माषको हेमधान्यकौ ॥ माषैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्द्वयः सतिगद्यते
 ॥ टंकः स एव कथितस्तद्वयं कोलमुच्यते ॥ सुदमो वटकश्चैव वंशराः सतिगद्यते ॥ कोलद्वयं च कर्षः स्यात्तत्प्रोक्तः पानिमानिका
 ॥ अक्षं पितुः पाणिमलं किं चित्पाणिश्रुतिं दुकम् ॥ विजलपदकं वै वतथा षोडशिका मता ॥ करमध्यो हंसपदं सुवर्णं कवल्यु
 हः ॥ उडुवरं च पर्यायैः कर्ष एव निगद्यते ॥ स्यात्कर्षाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा ॥ शुक्तिभावपलं ज्ञेयं सुष्टिरात्रं चतुर्थि
 का ॥ प्रकुं वषोऽंशी विल्वपलमेवात्र कीर्तते ॥ पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतं च निगद्यते ॥ प्रसृतिभ्यामंजलिस्था कुडवोर्द्विशरा
 वकः ॥ अथ मानं च संज्ञेयः कुडवाभ्यां च मानिका ॥ शरावोष्टपलं तद्वत्तत्रयमत्र विवक्षणे ॥ शरावाभ्यां भवेत्प्रस्थश्चतुः प्रस्थे

त्रयाष्टकं ॥ भाजनं कांशपात्रं च चतुःषष्टिपलश्च सः ॥ चतुर्भिर्गठकैर्दोषाः कलशो नल्वणोर्मणः ॥ उन्मातश्च घण्टा शिर्दोषा प
 र्यायसंज्ञिताः ॥ दोषाभ्यां सूर्यकुंभौ च चतुःषष्टिशरावकः ॥ सूर्याभ्यां च भवेद्दोषो गोणी च सा स्मृता ॥ दोषो वतुष्टयं खा
 रीकथिता सश्मवुद्धिभिः ॥ वतुंसहस्रपलिका यरावत्पधिका च सा ॥ पलानां द्विसहस्रं च भार एक प्रकीर्तितः ॥ तुलाशतपलं ज्ञे
 या सर्वत्र वैषमिश्च यः ॥ माषटंका क्षविल्वानिकुडवः प्रस्थमाष्टकं ॥ राशिगोणी खारिकेति यथोत्तरवतुर्गुणं ॥ गुंजादिमानमा
 भ्यावत्पात्कुडवस्थितिः ॥ इवार्धशुक्लद्वयाणां तावन्मानं समं मतं ॥ प्रस्थादिमानमारभ्य दिगुणं द्वयश्चाद्वयोः ॥ मानं तथा तु
 लायास्तु दिगुणं न क्वचित् स्मृतम् ॥ मृदुक्षवेणुलोहादेर्भौडयचतुरंगुलं ॥ विल्लीणो वतथो वं वतन्मानं कुडवं भवेत् ॥ यदोषधं तु प्रथमं
 यत्प्रयोगस्य कथ्यते ॥ तं नो मेव सयोगो हि कथ्यते त्रिविनिश्चयः ॥ कालिङ्गान्ना गधं श्रेष्ठं इति मानविदो विदुः ॥ इति मागधपरिभा
 षा ॥ स्थितिर्नोऽप्येवमात्राया कालमग्निवपोऽलं ॥ प्रकृतिदोषदेशो वद्व्या मात्रां प्रकल्पयेत् ॥ यतो मदाग्नमोहस्वाही न स त्वान
 राः कलौ ॥ अतस्तु मात्रातयोग्या प्रोच्यते सुज्ञसंमता ॥ यवोद्वा दशभिर्गोरसर्वपैः प्रोच्यते बुधैः ॥ यवद्वयेन गुंजा स्यात्त्रिगुंजो व
 ल्गुड्यते ॥ माषो गुंजाभिरष्टाभिः सप्ताभिः च भवेत्क्वचित् ॥ स्याच्चतुर्माषकैः शाणः सति कृष्णं कणवव ॥ गद्याणो माषकैः षड्भिः

कर्मस्यादशमाधिकः॥वतुःकर्षेयलंप्रोक्तं दशशाणामितेव धैः॥वतुःपलैश्चकुडवः घस्याष्टापूर्वतन्मता॥ ॥इतिकालिंगय
 रिभाषा॥ ॥भैषज्यमभ्यवहरेत्प्रभाते प्रायशोबुधः॥कषायास्तुविशेषेण तत्र भेदस्तुदर्शितः॥त्रेयःपंचविधःकालोभैषज्यग्रह
 णो नृणां॥किंवित्सूर्योदयेजाते तथादिवसभोजने॥सायंतनेभोजनेचमुक्त्यापितथानिशि॥ ॥तत्रादौप्रथमकालः॥ ॥प्रायः
 पिन्नकफोदेकेविरेकवमनार्थयोः॥लेखनार्थेवभैषज्यं प्रभातेनःत्रमाहरेत्॥ ॥अथद्वितीयकालः॥ ॥भैषज्यंविगुणैःप्रातेभो
 जनाग्रेप्रशस्यते॥अरुचौवित्रभोज्यैश्चमिश्रंरुचिरमाहरेत्॥समानवातेविगुणैर्मंदान्निवन्निदीपनम्॥दद्याद्भोजनमध्येवभै
 षज्यंकुशलोभिषक्॥व्यानकोपेतुभैषज्यभोजनांतेसमाहरेत्॥हिक्काक्षेयककंपेषुपूर्वमंतेवभोजनात्॥ ॥अथतृतीयकालः॥ ॥
 उदानेकुपितेवातेस्वरभंगादिकारिणी॥ग्रासेग्रासादिकेदेयंभैषज्यंसांध्यभोजने॥प्राणेप्रदुष्टेसांध्यस्यभुक्तस्यांतेप्रदीयते॥ ॥
 षष्ठं प्रायशोधीरैःकालोयंस्यात्तृतीयकः॥ ॥अथचतुर्थकःकालः॥ ॥मुकुर्मुकुश्चतुर्दहर्दहिक्काश्वासगरेषुव॥सान्नं वभैषज्यं दद्या
 दितिकालश्चतुर्थकः॥ ॥अथपंचमकालः॥ ॥उर्ध्वजत्रुविकारेषुलेखनेहं हरोतथा॥पावनेशमनेदेयमनन्तंभैषज्यमितिशि
 ॥ ॥इतिपंचमकालः॥ ॥अथदीपनपावकल्पनामाह॥ ॥पवेन्नामं वहिक्कादीपनंतद्यथामिसि॥पवेन्नामंनवह्रिंवकुर्या

९४

राजवृक्ष ३

घत्रद्विपावनम्॥नागकेशरवद्विंशान्नोदीपनपावनम्॥नशोधयति यदोषोन्तमानोदीरइत्यपि॥समीकरोतिसंज्ञान्शमनं
 तयथाःमृता॥कृत्वापाकंमलानांयद्विन्नाबंधमधोनयेत्॥तर्जुलोमनंज्ञेयंयथाप्रोक्ताहरीतकी॥पक्वयंयदपक्वेवशि
 ष्ठंकोष्ठेमलादिकं॥नपत्यधःस्वसनंतद्यथास्याद्याधिघातैकः॥मलादिकमवद्वंयद्वद्वंवापीडितंमलैर्भित्वाधपातयतितदे
 दनंकडुकीयथा॥विपक्वंयदिपक्वंमलादिद्वतांनयेत्॥रेचयत्यपितदेयंरेचनंनिवृत्तायथा॥अपक्वेष्वपिनानांयमूर्ध
 नयेत्तुयत्॥वमनंतद्विविज्ञेयंमदनस्यफलंयथा॥स्यातादहिर्नयेद्दर्ममधोवापलसंवयम्॥देहंसेशोधयेद्यस्तुदेवदालीफलंयथा
 ॥श्लिष्टानकफादिकान्दोषानुन्मुलयतियद्वलात्॥छेदनंतद्यथाक्षारामरिचानिसिलाजत्रु॥धातून्मलांवादेहस्यविशोध्योलेखयेच्च
 यत्॥लेखनंतद्यथाक्षौद्रनीरमुस्तं ववायवा॥दीपनंपावनंयस्यादुस्तत्ताद्वशोषकम्॥ग्राहितव्यथाशुठिजीरकंगजपिप्पली॥
 रौक्ष्यात्सेत्याकषायत्वाच्चुपाकाच्चयद्वेत्॥वातकृत्स्नंभनंतस्याघावत्सकटिंदुको॥रसायनंचतदेयंजरायाक्षिनाशनम्॥य
 था मृतारुदंतीवमहि साक्षिहरीतकी॥यस्माद्व्याद्वेत्त्रीषुहर्षोवाजिकरंहितत्॥यथाश्वगंधामुशलीसिताश्चैवशातावरी॥य
 स्माकुक्कस्यहृदिःस्याकुक्कलंहितदुतयते॥यथानागवलाद्यास्युःवीजंचकपिककुजम्॥दुग्धंमावांश्चभस्मातफलमज्जाफलानि

गुग्गुल २

वरेतसः॥ प्रवर्तिनस्त्रीशुक्रस्यरेवनंहरतीफलम्॥ जातीफलंस्तंभकं चकालिगंक्षयकारकम्॥ देहस्यसूक्ष्मरंध्रेषुविद्योत्सृज्यते
 दुच्यते॥ यद्यथासैधवंक्षौद्रंनिवर्तैलरुद्रुच्यते॥ पूर्वव्याप्याखिलंकार्यततःपाकं च गच्छति॥ व्यायामंतद्यथाभंगाफेनंवाहेःसमु
 द्रवेत्॥ विशेष्यो जश्चधातुभ्यो यथाक्रमककोडवा॥ बुद्धिलुपतिश्चद्वयंमदकारितदुच्यते॥ तमोगुणप्रधानं च यथा मघं सुरादि
 कम्॥ आग्नेयं जीवितहरं योगवाहिस्थितं विषम्॥ निजवीर्येण यद्वयं स्रोतोभ्यो दोषसं च यम्॥ निरस्यति प्रमाथि स्यात्तद्यथा मरि
 चं वचा॥ पैष्ठिल्याक्षोरवंद्वयं हृदयसवहा शिरा॥ धनैर्यक्षोरवंतस्यादभिव्यं दियथा दधि॥ विद्वहिद्वयमुद्गारमप्रकुर्यात्तथा वषां॥
 हृदिदाहं च जनयेत्याकंगच्छति तच्चिरात्॥ ॥ इति दीपनपाचन॥ ॥ अथ वीर्यं॥ ॥ उष्णशीतगुणोत्कर्षादुधैर्वीर्यं द्विधा स्मृतम्॥
 यत्सर्वं अग्निषोमीयं दृश्यते भुवनत्रयम्॥ ॥ तदुष्णः॥ ॥ उष्णं वातकफो हन्यात्पित्तं तु तनुते जरां॥ शीतं वातकफा तं कान्द कुरुते
 पित्तहृत्परम्॥ ॥ अन्यच्च॥ ॥ तत्रोष्णं भ्रमत्स्नानि खेददा हृषुपाकतां॥ समं वातकफयोः करोति शिशिरं पुनः॥ ह्लादनं जीव
 नस्तं भ्रंसादं रक्तपित्तयोः॥ ॥ अथ विपाकः॥ ॥ जाठरेनाग्निना योगाद्यदुदेति रसांतरं रसानां परिमाणं ते स विपाक इति स्मृतः
 ॥ मिष्टं पदुश्च मधुरमम्लोऽप्येते रसः॥ कटुतिक्तकषायारणम्याकः स्यात्प्रायशः कटु॥ ॥ तदुष्णः॥ ॥ मधुरा जायते श्वेत्प्रापि

१५

तमम्राश्च जायते॥ कटुका जायते वायुकर्मण्येतानि पाकजा॥ ॥ अथ प्रभावः॥ ॥ रसादिसाम्येयकर्मविशिष्टं तस्य भावजं॥ दे
 तीरसाद्यैस्तुल्यापि विचकस्य विरेचनी॥ मधूकस्य वमृद्धीका घृतं क्षीरस्य दीपनं॥ प्रभावस्तु यथा धात्री लकुचस्य रसादिभिः॥ समापि
 कुरुते दोषत्रितयस्य विनाशनं॥ क्वचित्तु केवलं द्रव्यं कर्म कुर्यात्प्रभावतः॥ ज्वरं हंतिसिरोवद्वासहं देवी जगद्यथा॥ ॥ यशु ते
 ॥ ॥ अमीशाशान्यविन्यानि घसिद्धानि स्वभावतः॥ आगमेनोपयोग्यानि भेषजानि विचक्षणैः॥ प्रत्यक्षलक्षणा फलाप्रसिद्धाश्च
 स्वभावतः॥ नोऽधीर्हेतुभिर्विद्वान्परीक्षेत कदाचन॥ विरुद्धगुणसंयोगे भूयसात्संहिजीयते॥ रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तां वाः
 पोहति॥ ॥ शार्ङ्गधरे॥ ॥ रसः॥ ॥ इत्योरसोगुणो वीर्यं विपाकशक्तिरेव च॥ सर्वधेनक्रमादेतपंचावस्थाः प्रकीर्तिता मधुरोऽमृपदुश्चै
 व कटुतिक्तकषायकः॥ इत्येतेषु द्रव्यानां नामानां द्रव्यसमाश्रिताः॥ धरां बुद्धानलजलज्वलनाकाशमारुतैः॥ वायुग्निद्वानिलै
 र्भूतैश्चैरसभवः क्रमात्॥ ॥ इति रसः॥ ॥ क्वचिदसोगुणो वीर्यं विपाकशक्तिरेव च॥ कर्मसंस्थं प्रकुर्वेति द्रव्यमाश्रित्य ये स्थिताः॥ ॥
 ॥ इति श्रीमत्पारतनयहरकुमारविरचितायां संहितायां वैद्यानंदसंग्रहे परिभाषाभैषज्यग्रहणपंचमकालदीपनपा
 चनवीर्यविपाकप्रभाव रसः कथनं नाम षष्ठमोऽध्यायः॥ ६॥ ॥ अथ युक्तायुक्तविचारः॥ नवान्ये वह्नियोज्यानि द्रव्याण्यपि

लकर्मसु ॥ विनाविडंगपिप्यास्यां गुडधान्याज्यमाक्षिकैः ॥ गुडविकुटजोवासाकृष्ण्डवशावरि ॥ अश्वगंधासहचरौ शतपुष्पा
प्रसारणी ॥ प्रयोक्तव्यासदैवादिगुणानैवकारयेत् ॥ शुद्धं नवीनं यद्वयं योज्यं सकलकर्मसु ॥ आर्द्रं च द्विगुणं युज्याते यस्य
वर्तनिश्चयः ॥ कालेनुक्ते प्रभातं स्यात् अंगेनुक्ते जरा भवेत् ॥ भागेनुक्ते वसामं स्यात् आत्रेनुक्ते वसुणमयम् ॥ इत्येव नुक्ते जलं ग्राह्यं
तैलेनुक्ते तिलोद्भवेत् ॥ एकमप्यौषधं योगेयस्मिन्नप्यनुनरुच्यते ॥ मानतो द्विगुणं प्रोक्तं तद्वयं तच्च दर्शिभिः ॥ गुणहीनं भवेद्
यद्दूढं तद्रूपमौषधम् ॥ मासद्वयं त्रयादूर्णं हीनवीर्यं त्वमाप्नुयात् ॥ हीनतं गुटिकाले होलभते वत्सरात्परं ॥ हीनास्युर्ध्वतैला
द्याश्चतुर्मासाधिकान्तरा ॥ औषधोलघुपाकास्युर्निवीर्या वत्सरात्परं ॥ पुराणास्युर्गुणैर्युक्ता आसवाधान्नवोरसाः ॥ व्याधेर्युक्तं
यद्वयं गणोक्तमपि तज्जयेत् ॥ अनुक्तमपि युक्तं तद्योजयंत तत्र तद्वयम् ॥ इति युक्तायुक्तविवारः ॥ ॥ आग्नेयाविंध्यशैलाद्याः
सौम्येहिमगिरिर्मतः ॥ अतस्तस्यैषधानि स्युरणूपाणि हेतुभिः ॥ अन्येष्वपि प्ररोहंति वनेषु पवनेषु च ॥ गृहीयात्तानि सुम
ना सुविघातं सुवासरे ॥ आदित्यसन्मुखे प्रोनीनमस्तु त्वगुरुं हृदि ॥ साधारणधराद्व्या गृहीयाद्गुणैर्युक्तं ॥ वल्मिककुसिता
नूपश्च शानो वरमार्गजाः ॥ जंतुवह्निहिमव्याघ्राः नौषधः कार्यसाधिकाः ॥ शरद्विलकार्यैर्यथाघ्नं ससमौषधं ॥ विरेकवम

१६

नार्थं च वसंतांते समाहरेत् ॥ अतिस्थूलजघन्यास्युक्तासां ग्राह्यत्वं बोद्धव्यं ॥ गृहीयात्तत्क्षममूलानि सकलान्यपि बुद्धिमान् ॥ ॥ अथा
न्यत्र ॥ ॥ येषां महंति मूलानि काष्ठगर्भाणि दूरतः ॥ तेषां तु वल्कलं ग्राह्यं हस्तमूलानि सर्वदा ॥ न्ययोऽथादेस्तत्रो ग्राह्याः सारः स्याद्दी
जकादितः ॥ तालीसादेस्तु पत्राणि फलं स्यात्त्रिफलादितः ॥ क्वचिन्मूलं क्वचित्कंदं क्वचित्पत्रं क्वचित्फलं ॥ क्वचित्पुष्पं क्वचित्सर्वं क्वचित्
रः क्वचित्त्रया ॥ वित्रकं सूरणं निंबो वलाचत्रिफलाकमात् ॥ धातकी कंटकारी वक्रकरः सिरयादयाः ॥ क्वचिन्निंबस्य गृहीयाद्दशाभावे त्व
चामपि ॥ बालं फलं तु वित्तस्य पक्वस्य कृतमालकः ॥ ॥ इति श्रीमणिरत्नतनय हरकुमारविरचिते विनायकसंहितायां वैद्यनाथसंय
देयुक्तायुक्तौषधग्रहणकथनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ अथ स्वभावतोहितानि ॥ ॥ शालिनां लोहितः शालिः षष्टिकेषु वष
ष्टिकेषु वषष्टिका ॥ शूकधान्येषु पिप्यवो गोधूमः प्रवरो मतः ॥ शिंवी धान्ये वरो मुजो मसूरश्चाठकी तथा ॥ रसेषु मधुरश्चेष्टलवरोषु वसे
धवः ॥ दाडिमामलकं द्राक्षा खर्जूरं वपुषकं ॥ राजादनं मातुलुंगं फलवर्गेषु शस्यते ॥ पत्रशाकेषु वास्तूकं जीवंति योति कावरा ॥
पटोलफलशाकेषु कंदशाकेषु सूरणं ॥ स्याः कुरंगो हरिणी जंघालेषु प्रशस्यते ॥ पक्षिणां त्रिनिरीक्ष्यो वरो मत्स्येषु रोहितः ॥ हरि
णस्तु प्रवर्णः स्यादेणः कृष्णतया मतः ॥ कुरंगस्तु प्रवर्णो हरिणा कृत्तिको महान् ॥ जलेषु दिव्यं दुग्धेषु गव्यामाज्यादिगोभवं ॥ तैले

शुतिलजंतैलमैद्वेषुसिताहिता॥ ॥अथसुभावादिहितानि॥ ॥शिन्धीषुमाकान्धीयतौलवरोक्षोवरंत्यजेत॥फलेषुलकु
 वंशाकेसार्वभंनहितंमतं॥योमांसंग्राम्यमांसेषुनहितामहिषीवसा॥मेधीपयःकुसुंभस्यतैलंन्याज्यं वफाणितं॥ ॥अथसंः
 योगेविरुद्धानि॥ ॥मीनमान्दपमांसंवक्षीरयुक्तंविवर्जयेत्॥कपौतंसार्वपत्तैलभर्जितंपरिवर्जयेत्॥मत्स्यानिक्षोर्विकारेण
 तथाक्षोद्रेणवर्जयेत्॥सकृमांसपयोमुक्तानुसैर्दधिविवर्जयेत्॥उल्लैनभौवुनाक्षौद्रं पायसंक्षीरान्वितं॥मोवाफलंत्यजेतक
 दधिडिल्लफलान्वितं॥दशाहमुचितं सपिःकांस्ये मधुघृतं समं॥कृतान्नचकषायं वपुनरुलीकृतं त्यजेत्॥सकृन्नवकुमासाति
 विरुद्धान्तेपरस्परं॥मधुसर्पिर्वसातैलपानियानियद्यातथा॥ ॥इतिसंयोगविरुद्धः॥ ॥अथदंतधावनमाह॥ ॥भावप्रकाशे॥
 नवेगितोः न्यकार्यः स्यान्नवेगांनीरयेदलात्॥कामशोकभयाक्रोधान्मनोवेगानिधारयेत्॥गुदादिमलमार्गोणां शौचंकांतिवलपु
 दं॥पवित्रकरमायुष्यमलक्ष्मीकलियापहत्॥प्रस्थालनंमत्तं पाण्योः पादयोः शुद्धिकारणं॥मलम्रमहरं हृद्यं वक्षुष्यं राक्षसापहं
 ॥ ॥इतिभावप्रकाशे॥ ॥अथान्यच्च॥ ॥भक्षयेदंतप्रवनं वणंगुलपृथक्पृथक्॥वाल्मराः द्वादशांगुल्यक्षत्रियाश्च दशांगुलः॥
 वैश्याणां गुलमानेतुश्च द्वाश्चैव विवर्जिताः॥कनिष्ठिकाग्रवत्सूलमृज्वः पंथितथावणं॥सकैकं द्रव्यं येदंतं मृदुना कुर्वकेन तु॥

१७

क

दंतशोधनचूर्णेन दंतमांसं न्यवाधयत्॥क्षौद्रत्रिकटुकाक्लेन तैसिंधुभवेन च॥चूर्णेन ते जैवत्याश्च दंतां नित्यं विशोधयेत्॥मधु
 कोमधुरेश्रेष्ठः करजः कटुकेतथा॥जिवः स्यात्त्रिष्वैकेश्रेष्ठः कषायैरवदिरत्तथा॥समयंतु समालोक्य दोषं वप्रकृतिं तथा॥यथोचि
 तैरसौवीर्यै मुक्तिद्वयं प्रयोजयेत्॥तेनास्य रसवैरस्य गंधाजिह्वा स्याजगदाः॥रुचिर्वैशद्यं लघुता न भवन्ति भवंति च॥अर्केवीर्ये व
 टेदीप्तिः करं जे विजयो भवेत्॥प्रसेवैवार्थसंपन्नं विदर्यामधुरोधनिः॥खदिरे मुखसौ गंधं विल्वेतु विपुलं धनं॥उदुवरे तु वा क
 सिद्धिराग्नेत्वारोग्यमेव च॥कदंवेतु धृतिर्मेधापंचके च ददाश्रुतिः॥शिरीषे कीर्त्तिसौ भाग्ये आयुरारोग्यमेव च॥अपामार्गे धृतिर्मे
 धाप्रज्ञाशक्तिस्तथा धनिः॥दाडिम्यां सुंदराकारः ककुभे कुटजे तथा॥जातीतगरमंदारैर्दुःखप्रव विनश्यति॥नखादे मलताल्लोष्ट
 जिह्वा दंतगदेषु तत्॥मुखस्य पाकेशोषे च श्वासका सवमीषु च॥दुर्वलोः जीर्णभुक्तश्च हिकामूर्च्छा मदान्वितः॥शिरोरुजा तैस्तृ
 धितः श्रान्नः पानकृमान्वितः॥अर्द्धितीकर्णशूली च नेत्ररोगी न वज्वरी॥वर्जयेदंतकाष्ठं तु हृदमय युतोः पिव॥जिह्वानिलं ख
 नं हैमं राजतं ताम्रजं तथा॥पाटितं मृदु तत्काष्ठं मृदु पत्रमयं तथा॥दशांगुलं मृदु स्निग्धं तेन जिह्वां लिखेत्सुखं॥तज्जिह्वा मलवैरस्यः
 दुर्गंधजडताहरं॥गंडूषमथ कुर्वीत शीतेन पयसा मुरुः॥कफहृत्सामलहरं मुखान्तः शुद्धिकारकं॥मुखो लोपक गंडूषः कफरा

रुचिमलापहः॥दंतजाग्रहरश्चापिमुखलाघवकारकः॥विषमूर्च्छामदश्चापिशोषिणारक्तपित्तिनां॥कुपितासिमलक्ष्मीणाः
 रुक्षाणांसनशस्यते॥मुखप्रक्षालनंश्रीतपयसारक्तपित्तजित॥मुखस्यपिडकाशोषनीलिकावंगनाशनं॥कुर्मन्त्रापिक
 ड्मेनपयसास्यविशोधनम्॥कफवातहरं हिग्धंमुखशोषविनाशनं॥॥इतिदंतधावगंडूषविधिः॥॥इतिश्रीमणि
 रत्नतनयहरकुमारवितायांसंहितायांवैद्यानंदसंग्रहेस्वभावहितसंयोगविरुद्धदन्तधावनकथनंनानामाष्टमोऽध्यायः॥
 ८॥॥अथमिश्रितगणमाहः॥॥यथाकलिदुमंधात्रीफलेस्यात्रिफलासमैः॥फलत्रिकश्चत्रिफलासावराचप्रकीर्तिता
 ॥त्रिफलाकफपित्तघ्नामेहकुष्ठहरीसरा॥वक्षुव्यादीपनीरुच्याविषमज्वरनाशिनी॥॥इतित्रिफलानामगुणाः॥॥पुष्प
 प्रकुल्यामरिवंत्रयंत्रिकदुकथ्यते॥कटुत्रिकंतुत्रिकदुःश्रृण्वोषमुच्यते॥त्रिकदुदीपनंहंतिश्वासकासतृणामयान्॥गु
 ल्ममेहकफस्थोऽल्पमेदःश्लीपदपीनसं॥॥इतित्रिकदुनोलक्षणानामगुणाः॥॥अथगंसकणामूलंकथितं चतुर्षणं
 ॥ओषधेवगुणाः प्रोक्ता अधिकाश्चतुर्षणो॥॥इतिचतुर्षणलक्षणगुणाः॥॥पिप्पलिपिप्पलीमूलं चयत्रिभुवनहोष
 धीः॥पंचभिःकोलमात्रंयत्तंचकोलतदुच्यते॥पचोषणंरसेपाकेकदुकंरुचिकृत्तं॥तीक्ष्णोष्णपाचनंश्रेष्ठं दीपनं कफवात

१८

नुत्॥गुल्लघ्नीहोदरनाहभूलंघ्नपित्तकोपनं॥॥इतिपंचकोलस्यलक्षणगुणाः॥॥पंचकोलंसमरिवंषडूषणमुदाहृतं॥पं
 चकोलगुणंतनुदूषणमुलंविधाप्रहं॥॥इतिषडूषणस्यलक्षणगुणाः॥॥मेधिकाचंद्रश्चरश्चकालाजातीयवानिका॥एतच्च
 तुष्टयंयुक्तंचतुर्वीजमितिस्मृतं॥तच्चूर्णंभक्षितंनित्यंनिहंतिपवनमयान्॥अजिर्णंभूलमाधानं पार्श्वभूलंकटिघातां॥॥इतिच
 तुर्वीजस्यलक्षणगुणाः॥॥जीवकर्षभकोमेदेकाकोल्यामृद्धिद्विके॥अष्टवर्गोऽभिर्द्वयोः कथितश्चरकादिभिः॥अष्टवर्गोहिमः
 स्वादुर्हृणःपुक्रलोगुरुः॥भग्नसंधानकृत्तन्यवलासवलवर्द्धनः॥वातपित्तास्रतृड्वाहज्वरमेहसयप्रणत॥॥इत्यष्टवर्गस्यल
 क्षणगुणाः॥॥अथतस्याभावक्रमात्॥॥वरीविदार्याश्चगंधावाराहिश्चक्रमाक्षिपेत्॥मेदामहामेदस्थानेशतावरीमूलंजीवकर्षभः
 कस्थानेविदारिमूलंकाकोलिक्षीरकाकोलिस्थानेअश्चगंधामूलंमृद्धिद्विस्थानेवाराहिकंदगुणैस्तनुस्यक्षिपेत्॥॥इत्युभाव
 ॥॥स्वर्जिकायावश्चकश्चसारद्यमुदाहृतं॥टंकणेनयुतंतनुक्षारत्रयमुदीरितं॥मिलीतंचक्रगुणरुद्धिशोषाकुल्लहृत्वरं॥॥इतिसार
 द्यत्रयं॥॥पलाशवज्रिशिखरिविंशार्कतिलनाजः॥यवजास्वर्जिकावेतिक्षाराष्टकमुदाहृतं॥क्षाराएतेऽग्निनातुल्यागुल्लमूलहरा
 भृशं॥॥इतिक्षाराष्टकगुणाः॥॥काकोलीक्षीरकाकोलिजीवकर्षभकोतथा॥मेदावाग्यामहामेदाजीवतीमधुकंतथा॥मुहपरंतीमा

अपरी जीवनी योगरास्त्रयं ॥ जवनी योगरास्त्रयः स्वादुर्गर्भसंभानकुरुः ॥ तन्यकुरु हृणो हृष्यस्त्रिगंधः शीतस्त्रिधापरुः ॥ रक्तपित्तं वशो अ
ध्रं ज्वरमेदो निलान् जयेत् ॥ ॥ इति जीवनी मस्य लक्षणं गुणाः ॥ ॥ त्वगेलापत्रकैतुल्यैस्त्रिषु गंधिस्त्रिजातकं ॥ नागकेशरसंयुक्तं
वातुर्जातकमुच्यते तद्व्यं रं च नं दूक्षं तीक्ष्णं सुखगंधहृत् ॥ लघुपित्ताग्निहृद्यं कफवातविघ्नपरुम् ॥ ॥ इति त्रिषु गंधिवा
तुर्जातस्य लक्षणं गुणाः ॥ ॥ शालिपर्णिपट्टिपर्णी वृहती कंठकारिका ॥ तथा गोक्षुरकं चैव पंचमूलकनीमसी ॥ पंचमूलं लः
घुस्वादुवर्णं पित्ताग्निनाशकं ॥ नात्यसंहरणं ग्राहि ज्वरश्चासाक्षरीषु च ॥ ॥ इति लघुपंचमूलस्य लक्षणं गुणाः ॥ ॥ विल्वामिमंथः
शोनाककाश्मर्यापाटलास्तथा ॥ इत्यौषधसमं ग्राह्यं पंचमूलगुरुर्वधैः ॥ पंचमूलं मरुतिर्न कंठाय कफवातनुत् ॥ मधुरं श्वासका
सघ्नं मुष्णं लघुपिदीपनं ॥ ॥ इति वृहत्पंचमूलस्य लक्षणं गुणाः ॥ ॥ ५ भाग्यां पंचमूलाभ्यां दशमूलमुदाहृतं ॥ दशमूलं त्रिदोषघ्नं का
शश्चासशिरोरुजः ॥ तं द्राशो धज्वरानाहपार्श्वपीडाह विहरेत् ॥ ॥ इति दशमूलस्य लक्षणं गुणाः ॥ ॥ वलस्य पीतपुष्पश्च ततोऽन्या
तिवलास्तथा ॥ गंगेरुकीतयाश्चैव समा संतु वतुर्वलाः ॥ वलावतुष्टयं शीतं मधुरं वलकांति हृत् ॥ त्रिगंधं ग्राहिववातास्त्रिजात
क्षतनाशनं ॥ ॥ इति वतुर्वलालस्य लक्षणं गुणाः ॥ ॥ न्यग्रोधो दुर्बराश्चैव पारिशदक्षपादया ॥ पंचैते क्षीरिणो हृक्षास्तेषां त्वकपंच

वल्कलं॥ ॥तस्याभावे॥ ॥सुश्रुते॥ ॥केचिन्नुपारिशस्थानेशिरीषंवेतसंपरे॥ ॥तदुणाः॥ ॥क्षीरिहक्षाहिमावर्णयोनिरो ग
वृणापलाः॥रक्षाःकषायामेदोघ्राविसर्प्यामयनासनाः॥योथपिन्नाकफासघ्राःस्तन्याभग्नस्थिभोजकाः॥त्वक्पंचकंहिमं ग्रा
हिबुरांशोथविसर्प्यजित॥तेषांपत्रंहिमं ग्राहिकफवाताघणुस्रघु॥विष्टभाधानजिनिन्नकं कषायं लघुलेखनं॥ ॥इतिक्षीरि
हक्षपंचवल्कलमोर्लक्षणांगुणाः॥ ॥वृक्षान्तिनिडीकंचबुक्रं स्यादह्नहृक्षकं॥वृक्षामामसमोस्मंवातप्रंकफपित्तलंपक्वंतुगु
हसंग्राहिकदुकंतुवरंलघु॥तस्मार्शो ग्रहणीगुल्मशूलहृद्दोगजंतुजित॥ ॥अथविषाविल॥ ॥अम्रवेतसहृक्षंमृहृक्षंजी
रनिंदुकैः॥चतुरांशंहिमंवास्त्रंबीजपूरयुतैर्भवेत्॥ ॥इतिचतुरांशपंचाक्षयोलंक्षणां॥ ॥सिंधुसौवलंवेवविडंसासुद्रिकंगडं
॥एकद्वित्रिचतुःपंचलवणाविक्रमादिइतेषुमुख्यं सैधवस्यादनुक्ते तत्प्रयोजयेत्॥सैधवाद्यंरोमकं तज्जेयंलवणपंचकं॥
मधुरंरुष्टविण्मूत्रांस्निग्धंसूक्ष्मं वलापहं॥वीर्योष्णं दीपनातीक्ष्णं कफपित्तविवर्द्धनं॥ ॥इतिपंचलवणस्यलक्षणांगुणाः॥ ॥
निंवस्यपत्रपुष्पात्तकालमूलविमिश्रितैः॥पंचनिम्बमितिरव्यातं नामकेन समाविदुः॥सासेन सर्वकुष्ठानि विनिहंति रसाय
नं॥ ॥इतिपंचनिम्बस्यलक्षणांगुणाः॥ ॥गधसारंलोहितंवरंगकाष्टं पतंगकं॥चतुश्चंदनमाख्यातं निर्दिश्यंते विचक्षणेः॥

वंदनं सुशिशिरं च विशाग्रं पितरक्तशमनं सुगंधी ॥ तिक्तकं नयनयोहितमम्यं रोहणं त्वकमृदुशोधि ॥ इति वनस्पतिसंज्ञां गु
 णां ॥ नागरातिविद्यामुस्तत्रियमेव त्रिकार्णिकं ॥ द्विजोद्भवसंयुक्तं वातुर्जातकमुच्यते ॥ वातुर्जातस्य लक्षणं ॥ जातीफलं पूग
 फलं लवंगं फलमेव च ॥ सप्तानि समभागानि बृहन्नैफलकीर्तिताः ॥ इति बृहन्नैफलस्य लक्षणं ॥ पिप्पली मरिचं शुंठि धान्य
 काजा जिह्वाडिमं ॥ पिप्पली मूलसंयुक्तं वासवारमिति स्मृतं ॥ इति वासवारस्य लक्षणं ॥ कुष्ठं मान्सी हरिद्रं च मुराशैलेयच
 म्पकोः ॥ ववाकुंडुरुमुस्तैश्च सर्वोऽधिकमुच्यते ॥ इति सर्वोऽधिस्य लक्षणं ॥ सर्वोऽधिकसंयुक्तो शुको मलकमेव च ॥ सु
 गंधामलकी मेघानिर्दिश्यंते विवक्षणे ॥ इति सुगंधामलकस्य लक्षणं ॥ कंकोलकं पूगफलं लवंगं कुमानि च ॥ जाति
 फलानि कर्पूरमतत्तं च सुगंधकं ॥ इति पंचसुगंधस्य लक्षणं ॥ वंदनं कुंकुमं तुल्यं च राहमभिधीयते ॥ त्रिभागं कुंकुमं य
 त्रतदुक्तं वा घपुष्पकं ॥ इति वाघपुष्पस्य लक्षणं ॥ कुंकुमागुरुकपूरं कस्तूरी वंदनानि च ॥ महासुगंधिमित्युक्तानामतो य
 क्षकस्तथा ॥ इति महासुगंधिस्य लक्षणं ॥ गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिस्तथैव च ॥ समयोजितमेकत्र पंचगव्यमिति स्मृतं ॥ इ
 ति पंचगव्यस्य लक्षणं ॥ शकुवः सर्पिषा तु क्राशी तोदकपरिपुते ॥ नातिद्रवनातिसांद्रा मंधं दृष्टमिधीयते ॥ इति संधः

20

स्य लक्षणं ॥ द्राक्षादिमवर्जं रैर्हृदिका वा ह्रसर्करैः ॥ लाजाचूर्णं समासं वसतर्पणमुदाहृतं ॥ इति तर्पणस्य लक्षणं ॥ ॥
 इति श्रीमणिरत्नतनय हरिकुमार विरचितायां संहितायां वैद्यानंदसंग्रहे मिश्रितगणकधनं नाम नवमोऽध्यायः ॥ २॥ ॥ अथाभावः ॥
 चित्रकाभावतो दंतीक्षारः शिखरिजोऽथवा ॥ अभावे धन्वया समाप्रक्षेप्या तु दुरालभा ॥ तगरस्याप्यभावे तु कुष्ठं दद्याद्विषग्वरः ॥ मूर्धाभा
 वे तु योगास्त्राजिं गिनिप्रभवानुधैः ॥ भहिं स्वाया अभावे तु मानकन्दः प्रकीर्तितः ॥ लक्ष्मणाया अभावे तु नीलकंठशिखामता ॥ वकुलाभा
 वतो देयंक हारोत्पलपंकजं ॥ नीलोत्पलस्याभावे तु कुसुमं देयमिष्यते ॥ जातिपुष्पं नयत्रा तिलवंगंत वदीयते ॥ अर्कपर्णदिपयसो
 ह्यभावे तदसोमतः ॥ पद्मपत्रा तथा भावे कुष्ठं लांगस्य भावतः ॥ स्त्रीरोग्यकस्य भावे तु भिषग्भिदीयते गदः ॥ वविका गजपिप्पली पिप्प
 ली मूलवत्स्मृते ॥ अभावे सोमराज्यास्तु प्रपुन्राट्फलं मतं ॥ यदि न स्याद्दीरुति शातदा देयानि शाबुधैः ॥ रसांजनस्याभावे तु सम्यग्दावी
 प्रयुज्यते ॥ सौराष्ट्राभावतो देया स्फटिका तदुणा जनैः ॥ ताली सपत्रका भावे स्वर्णं ताली प्रशस्यते ॥ भार्यभावे तु ताली संकंठकारि ज
 टायवा ॥ रुचकाभावतो दद्यान्न वराणां शुपूर्वकं ॥ अभावे मधुयस्यास्तु धातकी वप्रयोत्रयेत् ॥ अश्ववेतसका भावे वक्रं दातव्यमिष्य
 ते ॥ द्राक्षादिनलभ्येत प्रदेये काश्मरीफलं ॥ तयोरभावे कुसुमं मधूकस्य मतं बुधैः ॥ लवंगकुसुमं देयं नखस्याभावतः पुनः ॥ कस्तूर्या

29

[illegible]

एकेति केनात्युत्प्रेतवनिर्दिशेत् ॥ कषायं कटुकेति क्लंसारणं वृणोति ॥ भृशो ह्मंती क्षणकं कुतुबरा रुक्मरेडवं ॥ विशेषकृमि-
 कुष्ठघ्नं तथोधाघोविशोधनं ॥ अक्षौतिमुक्तकाक्षोडनारिकेलमधूकजं ॥ त्रपूसेर्वरुक्मं डक्षेष्वातकपियालजं ॥ वातपित्तहरं के-
 श्लेष्मसंगुरुशीतलं ॥ चित्रश्लेष्मप्रशमनं श्रीपर्णी किंशुकोद्भवं ॥ दीपघुं दीपवं मेधा किंचित्त्रिंशं रसायनं ॥ वयतिक्लाभवं तैलक-
 दुपाकं विलेखनं ॥ कफवातहरं रुक्मं कषायं नातिशीतलं ॥ सुतिक्तं सहकारस्य तैलं सुरविरेचनं ॥ ॥ इति सर्वतैलगुणाः ॥ ॥ घृत-
 माज्जं हवि सर्पिः पवित्रं नवनीतजं ॥ अमृतं चाभिघोरवजीवनियं प्रकीर्तितं ॥ ॥ घृतनामानि ॥ ॥ आज्यसुदीपनीयं तु वक्ष्यं
 चलवर्द्धनं ॥ कासे श्वासे क्षये वापि मेधे पाके वतलघु ॥ ॥ अजाघृतगुणः ॥ ॥ विपाकमधुरं शीतवातपित्तकफापहं ॥ वक्ष्यं मे-
 गं वल्गं वगव्यं सर्पिगुणोत्तरं ॥ ॥ गव्यघृतगुणः ॥ ॥ मधुरं रक्तपित्तघ्नं गुरुपाके कफापहं ॥ वातपित्तप्रशमनं सुशीतं साहिषं
 घृतं ॥ ॥ महिषघृतगुणः ॥ ॥ पाके विघ्नं विकंसर्पिजवपित्तप्रकीर्तनं ॥ कफेनिले योनिदोषे शोफे कं पे चतद्विमं ॥ ॥ गाडरीघ-
 तगुणः ॥ ॥ वक्ष्यं मयं स्त्रीणां तु सर्पिः स्यादमृतोपमं ॥ हृदि करोति हृदया म्यो लघुपाके विषापहं ॥ नेत्ररोगघृदाहप्रपयसो घृतमु-
 त्तमं ॥ सर्पिपुराणां तिमिरं प्रतिष्ठा संवपित्तजित ॥ मूर्च्छाकुष्ठं विषोन्मादग्राहपस्मारनासनं ॥ यो निकर्णाक्षिशिरसा मूलघुं दोष

२२

जित्तरं ॥ हंति दोषत्रयं भेदी वृणोति शोधनरोपणं ॥ तद्वच्च घृतभाडोपि नृक्षस्त्रीक्ष्णस्तमुच्यते ॥ ॥ इति सर्वघृतगुणाः ॥ ॥ क्षीरं दुग्धं पय-
 स्वादुरसायनमप्यश्रयं ॥ सोमप्रसवनं स्तनं वरिसाम्यं वजीवनं ॥ दुग्धनामानि ॥ ॥ पयं रसायनं वल्गं रुग्धं मेधं गवां पयः ॥ आयु-
 र्घं पुष्टकृदातपित्तरक्तविकारघृतं ॥ ॥ गोक्षीरगुणः ॥ ॥ छागकषायं मधुरं ग्राही शीतं पयो लघु ॥ रक्तपित्तश्वासहंतु सयकाश-
 ज्वरपहं ॥ ॥ अजीक्षीरगुणः ॥ ॥ गुरुमुद्गेनिले पथ्यं शोफे वातिलशोणिते ॥ महाभि श्यंदि मधुरं माहिषं पित्तनाशनं ॥ निद्राक-
 रं शीतकरं गव्यास्निग्धं तरं पयः ॥ ॥ महिषीक्षीरगुणः ॥ ॥ रुक्मो ह्मं क्षीरमुष्टीणां मीयचलवर्णं लघु ॥ शतं वातकफानाहकिमिशो-
 फोदराश्रीसां ॥ ॥ उष्ट्रीक्षीरगुणः ॥ ॥ जीवनं हं हणं साग्यं स्त्रोहनं मानुषी पयः ॥ नावनं रक्तपित्तं तु तर्पणं चाक्षिभूलिनां ॥ ॥ मानु-
 षीक्षीरगुणः ॥ ॥ विवत्सा बालवत्सानां पयो दोषलमीरितं ॥ रुक्माया रुक्मवत्सायाः शुक्लामाश्वपं पयः ॥ शीतो ह्मं कफवातघ्नं घृ-
 तशीतं वपित्तजित ॥ आमवातकरं चासंधारो ह्मं मृतं पयः ॥ सुश्रुतं यः पयशीतं पीयूषादपित्तदुरुः ॥ कृचिकाश्चकिराद्यश्च सु-
 खश्चेष्मप्रवर्द्धनं ॥ तर्पणं हं हणं वल्गं प्रणीता मारुतापहा ॥ दीपान्तिनाम निदरां व्यावाया वातिघृतना ॥ अरिष्टगंधमसं ववि-
 वर्णं विरसं च यत ॥ वर्जं सलवणक्षारं च द्विगुणितं भवेत् ॥ जीर्णं ज्वरे किंतुकपैविलीने स्यादुग्धपाधाय मृतसमानं ॥ तदेव पी-

तां तरुणं जरां ते निहंति हलाहलवत्तनुयो ॥ इति सर्वक्षीरगुणाः ॥ मधितंगोरसंघोलं द्रवमलं विलोडितं ॥ श्वेतदंतादुतं
 कांचुदध्यस्तं नागतस्मृतं ॥ तक्रविशेषनामानि ॥ तक्रस्योपरि यत्नो यमुदस्वित्परिकीर्तितः ॥ मत्तुनामानि ॥ तक्रजानो
 र्यस्येति जंतूनां वगदासदा ॥ न भवन्ति तक्रदग्धादेत्यावज्राहता यथा ॥ अमृपाकरसं ग्राहिकदूषणं दवातजित ॥ मेदशुक्रवल
 श्लेष्मरक्तपित्ताग्निशोफरुत ॥ तिग्धं वपाके मधुरं फलमेव विवर्द्धनं ॥ कफपित्तकृतदंष्ट्रादसुरक्तदूषणं ॥ दध्याजं कफवातघ्नं
 लघुवातक्षयाय हं ॥ दुर्गमश्वासकाशेषु हितमग्रे धीपनं ॥ अष्टदधिगुणाः ॥ विदाहिसृष्टविण्मंत्रं मददातं त्रिदोषजित्
 ॥ कुर्याद्रूक्षामलंतदधि यस्तु यस्मृतं ॥ शृताक्षीराद्यज्जातं गुणवदधितस्मृतं ॥ वातपित्तहरं हृद्यं धात्वग्निबलवर्द्धनं ॥ द
 धित्वसारं रूक्षं वपाहि विष्टं भवातलं ॥ दीपनीयं लघुतरं सकां यं रुचिप्रदं ॥ सरः स्निग्धो गुरुर्हृद्यः कफमेदो विवर्द्धनः ॥ वंरुणो
 मारुतं हंति वलोपचयकृत्यरं ॥ दधिगुणाः ॥ कफवातहरं भेदी मत्तश्रोतो विशोधनं ॥ पीनसेवातिसारे वशीतके विषमज्वरे
 ॥ अरुचौ मूत्ररुद्धे च कार्ष्ण्ये च दधिशस्यते ॥ शरद्दीप्यं सतेषु प्रायशो दधिशस्यते ॥ रक्तपित्तकफोष्णेषु विकारे सहितं वतत् ॥
 तेन तक्रं दधिभुंजानि न वाप्यकृतशर्करं ॥ न मुहुर्न सूर्यनक्षौर्दं नेष्टुनामसकैर्विना ॥ ज्वरास्तृकपित्तविसर्पकुष्ठपाशमपभ्रान्

२३

॥ प्राप्नुयात्कामलां वीर्यं विधिं हि त्वादहित्वादधिप्रियः ॥ दधिपानगुणाः ॥ तिक्तं लघुकषायाम्दीपनं कफवातजित् ॥ शोफोदराशौ
 ग्रहणीदोषमूत्रदरुचीन ॥ गुल्मघ्नी हृद्युतवाप्यरपांज्वमयांजयेत् ॥ समुद्धृतं घृतं च तत् ॥ अनुद्धृतं घृतं चान्यदित्येतद्विधं मतं ॥ पू
 र्वं लघुचपथं वगुरुहृद्यतरं परं ॥ ततः परं हृद्यतरं यथाक्रममुदीरितं ॥ अमृतं वामस्तु मेवा न्यत्कषायं स्त्वादुवापरं ॥ कषानुरसं स्त्वादुन सां
 दंतदिशेषतः ॥ गदीदराशौ ग्रहणी पांडुरोगे ज्वरे रुचौ ॥ वर्धे मूत्रग्रहघ्नी हृत्ते हृद्यापिदि मेहिषु ॥ कषामशीतमाधुर्यं स्रुक्कृतमं मतं
 ॥ तर्पणं प्राणनं हृद्यं वल्यं पित्तविवंधिवं ॥ तक्रं केवलमन्यं संक्षेपानिलहरं लघु ॥ दीपनीयं लेखनी मं रक्तपित्तप्रकोपनं ॥ शशिकुंद
 समञ्जलशंखतिभं परिपक्वसुगंधिकपित्तरसं ॥ युवति करतिर्मिथितं पिवहे नृपसर्वरुजापहं ॥ न तक्रदग्धाप्रभवन्ति रोगानतक्रसेवी
 व्याथते कदापि ॥ यथासुराणाममृतप्रधानं तद्यानराणां भुतक्रमादौ ॥ गोरवारो वकर्त्तानां मदव्यातिसारिणं ॥ तक्रं वातकफार्त्तानाममृत
 त्वायकल्पते ॥ सरसं निर्जलघोरं मधितं रसवर्जितं ॥ अर्द्धोदकमुदसित्पात्रं कृपादजलान्वितं ॥ वातपित्ततरं घोरमुदस्विकेष्मलं भवेत्
 ॥ त्रिदोषशमनं तक्रं मधितं कफपित्तकृतं ॥ उद्वर्द्धनं नेत्ररुजापहं वप्राणप्रदं शोणितवर्द्धनं च ॥ आमाभिवातं कफपित्तहंतृश्रमं जयेद्
 दृग्गुणं हितक्रं ॥ तक्रोरुक्षिते दद्यान्नोष्णकालेन दुर्वले ॥ न मूर्च्छा भ्रमदा हेतुन रोगेरक्तपित्तजे ॥ शीतकालेषु पीप्याद्ये कफोत्थे श्वासये

पुत्र॥ मार्गवरोधे दुष्टे च वा यो न कं प्रशस्यते॥ वाते स्रंसै धवं पे तं स्वा दु पि त्रे स शर्करं॥ पिवेत क क फे वा पि को य क्षार मा यु तं॥ ग्राहि
 णी वा तु ला रु स्मा दु र्ज रा त क कूर्चिका॥ त काल घु त रो म डो द धि कूर्चिक त क जः॥ गुरुः कि ला दो नि ल हा पुं स्त्र नि द्रा व ल प्र दः॥ मधुरो हं
 ह णो वृ थ्यो त द त्पी यू थ मो र णो॥ न व नी तं व ल ग्रा हि रु श रो व न दी प नं॥ क्ष या रु च्य र्दित प्री ह य र्ण शो वि कार नु त॥ व क्षु थ्यं शि शि
 रं स्ति ग्धं ह थ्यं जी व न हं ह णं॥ क्षी रो द्र वं हि म या हि र क्क पि त्ता क्षि रो ग नु त॥ स्मृ ति सु धा मि षु क्रो द्रः क फ मे दो भि व र्द्ध नं॥ वा त पि त्त क
 फो न्मा द श्वा स श्चै श्वा ज रा प हं॥ न व नी त त का णां गु णाः॥ सर्व स्वे हो त्र मं शी तं म धु रं र स पा क योः॥ स रु त्र वी र्यं वि धि व द्यु तं
 क र्म स रु त्र कृत॥ मे दो प स्मा र मूर्च्छा याः शि रः क र्णा क्षि यो नि जा न॥ पु रा णा न ज ति व्या धि र्ब र्ण शो ध न रो प णं॥ द धि त क घु त गु
 णाः॥ म धु क्षौ डं मा क्षि कं च पौ ष्टि कं कु सु मा स चं॥ पु ष्या स वं वा र स च त च पु ष्यार स म तं॥ म धु ना मा नि॥ सु भ्रं स रु त्र मे
 च र सा स्रं च क मे व च॥ द्वि वि धां मि यु तं च डं मे द नं च म्मे व च॥ ए वे म म धु ना मा नि॥ मा क्षि कं तै ल व र्णं स्ना त क्षौ डं च क पि लं न वे
 त॥ पौ ति कं घु त व र्णं स्ना त क्षौ डं च क पि लं न वे त॥ मे द नं च म्मे व च॥ म धु मे दः क षा यं तु शी त ले म धु रं म धु॥ दी प नं ले षं न व लं व र्णं शो ध न रो प णं॥ सा ध नं ल
 घु व क्षु थ्यं स्रं ह यं त्रि दो ष जि त॥ हृ दि हि क्वा वि ष खा स का शे रो गा ति सार जि त॥ र क्क पि त्त ह र या ही कि मि गु ल्मा त्रि ह त्प रं॥ पै ष्ठी ल्या त्वा

२४

दु न्न य स्था त्वा म रं गु र सं यु तं॥ आ म रं कु र ते जे जा स्यो भू दु र्धं म धु रं च त त॥ क्षौ ड वि शे ष तौ जे यं शी त लं ल घु ले ख नं॥ त स्मा द्घु त रं रु क्षं मा
 क्षि कं प्र व रं म तं॥ आ सा दि पु व रो गे पु प्र स स्र त हि शे ष तः॥ हं ह णो यं म धु व नं ना ति श्चे वा ह रं प रं॥ मे द स्यै ल्या प हं ग्रा हि पू रा ण म ति ले ख
 नं॥ उ ले वि रु धो ते शी पुं वि ष तं ग त म धु॥ उ म्मा र्ज मु मे रु क्षै वी त नुं ह ति वि षा य था॥ त सौ कु मा र्य च त थै व ना म्मो ष धी ना र स स भ वा च उ ले वि
 रु द्धि त वि शे ष त स्यु त श्वा त रि क्षे ण जे ले न चा पि॥ उ ले न म धु सं यु क्तं व ने प्र ति वा रि तं॥ अ पा का द न व स्थाना वि रु द्ध मे त पु र्व व त॥ म धु गु ण
 ॥ कां जि कं चै व सौ वी रं कु ल्या वा मि यु तं त था॥ अ वं त सौ मा धा न्या म्म मा र णं लं म हा र सः॥ सौ वी र कं सु वा रा म्मं जे यं गो धू म स भ व त॥
 य वा य जं तु षो थं तु त च जे यं तु शो द कं॥ कां जि क मे द॥ तु षां वु दी य नं ह यं ह त्पां इ कि मि गु ल्म जि त॥ ग्र ह ण शो वि कार ष्चं भ द शो
 वी र कं त था॥ धा न्या स्रं धा न्यो नि त्वा दी प नं दा ह ना श नं॥ श र्क्ष त्पा ना त्वा व ना च क फ रु त्ना ह रं ल घु॥ कां जि क गु णाः॥ सु रा मं
 इ प्र सं ना स्यां म दि रा वा रु णी व रा॥ सर्व म यं स मं जा तं धूर्त काल मि ति स्मृ तं॥ अ थ वि शे ष ना मा नि॥ चं प के ला म कं भा रि मा ध वी व रु
 णा त्र जा॥ इ हा का दं व रि हा ला ज व र्गो मं द को म तः॥ म दि रा ना मा नि॥ वि षा द रि षं संधा नं मृ त सं जा त मा स वं॥ सर्वे पि त्त क रं म यं
 जं मुं लो च न दी प नं॥ मे द नं क फ वा त प्र ह यं व ति वि शे ष नं॥ पा के ल घु वि दा लु सं ती क्षा मिं दी य वो ध नं॥ ख रा च दी प नं चा पि शृ नु त

स्वविशेषतः॥ काशशोथहृणिदोषाप्रतिस्पायविशोधनि॥ पित्रलात्यकफारुक्षाशोफवातप्रकारिणी॥ विष्टंभिनीसुरगुर्वीश्ले
 षलातुमधूलिका॥ मभीकंमधुरंरुक्षंकषातुरसंलघु॥ हृद्यंकषायंमधुरंविषमज्वरनाशनं॥ त्वजूरमघंविषदंकफघ्नंतर्पणं
 लघु॥ हृद्यंकषायंमधुरंसुगंधेद्रियबोधनं॥ दीपनंमृष्टविट्त्वल्योविशदोत्यमदीगुरु॥ कषायोमधुरसंधुगौडःपावनदीपनः
 ॥ वल्कलोद्भवसारत्वाद्विष्टंभीदोषकोपनः॥ शर्करोमधुरोहृद्योदीपनोवह्नीशोधनः॥ वातघ्नोमधुरःपाकेरुच्यमिंद्रियबोधनः
 ॥ तद्वदसःसीधुवलवणोपककरःसर॥ समत्वाहृद्यंवापाधमनीमूर्धमानताः॥ विजृंभंदियवेतांसिमदयत्यांशुवीर्यतः॥ विरेण
 श्लेष्मकेपुंसांपावनोजायतेमद॥ अविशदातवोरिष्टःपित्रकेशीघ्रमेवव॥ सौत्विकेसौवदाक्षिरापहर्षमणनलालस॥ गीता
 धयनसौरव्याश्वसुरतोत्सारुहमद॥ राजसेदुखशीलत्वमामत्यागंससाहसं॥ कलहंसाशुमंबंधंकरोतिपुरुषोमदे॥ असौवनि
 दामात्सर्गगम्यगमनलोमता॥ असत्याभाषणंवेवकुर्यादैतामसेमदेसाद्रविदाहेदुर्गंधकमिलंविषदंलघु॥ अहृद्यंतरुणंती
 क्षांमुष्णदुर्भोजनेस्थितं॥ श्वर्योवधंयुषितंश्रुत्यहंपिहिलंवयत्॥ तद्वर्जं सर्वदामघंकिचिकेयंयइवेत्॥ तत्रंशोकसं
 भारंतरुणंपिक्कुलंगुरु॥ कफप्रकोपितंमघंउर्जनंविशेषतः॥ पित्रप्रकोपिवह्नीक्षामुलंविदाहिवः॥ अहृद्यंलेपनंपूति

२५

अथ

हृमिलं विरसंगुरुः॥ तथाप्युषितंवापिविद्यादनिलकोपमं॥ विरस्थितंजातरसंदिपनंकफवातजित्॥ रुच्यप्रसन्नसुरभिः
 मघंसेवसदावहं॥ तस्यानेकप्रकारस्यमघस्परसवीर्यतः॥ ॥ इतिमद्यगुणाः॥ ॥ अथपानीयनाम॥ ॥ पयःकीलालसलिलं
 पानीयंभुवनंवनं॥ तोयंमृतंजीवनंवनीरकंमुदकंजलं॥ मेघपुष्पंचवार्येभतोयमापरसंपयः॥ ॥ इतिपानियनाम॥ ॥ दिव्यं
 भौममितिदिधामुगदितंदिव्यंचतुर्धातुतद्वारेयंकरकोद्वंचहिमजंतौषारमित्याख्याया॥ धारांभस्तुपुनर्दिधाजलधिजंगगाज
 मित्येतयोर्गोमंश्वेष्टमद्यक्षितावुपगतंदिव्यंतभौमंभवेत्॥ मूर्छादाहवमिल्लमंविषोदन्यप्रमेहारुचिस्त्वप्रालस्यमदात्ययभ्र
 ममदाजीर्णमपांडुप्रणुत्॥ मेदःपित्रगलामयघ्रमनभिव्यक्तंरसेशीतलंतद्वाजिल्लघुतर्पणंवलकरसामान्यमंभौमतं॥ गांगतो
 तोयमदोषलंलघुतरंपयंसदारोगजित्तामुद्रंततोन्मथायशरदिस्थाज्ञांगवद्वाह्निजम्॥ तौषारंकफपित्रहृत्पवनकूक्षंयहै
 मंतप्रायोन्मूलकरकाजलंकफमरुत्कोद्यात्पित्रप्रणुत्॥ नादेयंलघुदीपनंपवनकूक्षंजलंत्वाद्वयोताडागंकदुपाकिवातजन
 कंमिष्टंकषायंलघु॥ वाप्यंवायवलासरुच्यकटुकंपाकेपयःशारलंबोघंस्वादकफंरुताशजनकंरौक्षाल्यवातप्रदम्॥ कौपंश्लेष्मह
 रंसपित्रमगुरुक्षारंरुताशप्रदंतमिष्टंवलकार्यदोषमथतदूक्षाकफंनैर्हुरं॥ तोयंपित्रजिदोद्वंचहिममथस्यात्सारसंश्लेष्मलंसा

मुदं त्वतिदोषकारिमधुरां भो धेस्त्वदोषं जलं ॥ कुं भस्यं किरणैः कपोरमहसः संतप्रमहिषपाप्राणो शस्यकरैरिहमं निशिजलं जायेत हं
 सोदकं ॥ पूतं तं तु घटं तरेकफमरुपित्राखरो गाघहं वल्यं वष्यमरोचकं क्षयहरं च सुष्पं मग्निप्रदं ॥ तोयं ग्रीष्मवसंतयोरभिहितं कौ
 पं हितं नैर्हरं वाप्यं वा घसरत्तडागसलिलं शीतं तु युग्मेवरम् ॥ वर्षासूत्रममां त्रिरिषमनवहन्तं ववौ द्यौर्द्विदं वर्षां त्रेतुसमस्तमेव स
 लिलं पथ्यं परं पीयताम् ॥ वातश्लेष्मगलोदरामयरूगाध्मानज्वरे पीनसेपां डौकासविरेकगुल्मतिमिरेश्वासग्रहणयोर्वैशो ॥ सद्यः
 शुद्धिकमेहि हिक्किषु हितं पानीयमुष्णं क्रमादेकद्वित्रिलवोनकं तु पवने पित्रेकफे सज्वरे ॥ ॥ अन्यच्च ॥ ॥ अर्धो वशिष्टं भवति त
 दुष्णोदकमुच्यते ॥ तत्पादहीनं वातघ्नं अर्धहीनं च पित्रजितं ॥ कफघ्नं पादशेषं च पानीयं लघुदीपनं ॥ ॥ इति पानीयगुणाः ॥ ॥
 अल्पश्लेष्मसमीरणाश्च मधुराः स्युः शालयः शीतलीः पित्रघ्ना सितयष्टिका पित्तघ्ना शालित्वदोषोः रुणाः ॥ गोधूमो मधुरः स
 रश्च शिरः पित्रानिलघ्नो गुरुः शुक्रश्लेष्मवलप्रदोऽप्यथ यवो नूक्षो हिमो वातलः ॥ माषपित्रकफास्यशुक्रवत्कृत्तिग्धः सरश्च
 लघुः शीतो मुक्तमकुष्ठकावकफलपित्राक्षौ लघूयाहिणौ ॥ उष्णो र्ग्रीः कफशुक्रपित्तसमरुस्विदाश्मका सप्रणुत्या के लो लघुरस्य पि
 त्तशमनो दाही कुलथः शरः ॥ पुस्त्यासृक्कफपित्रदाहदलनो नूक्षो लघुवातलो विष्टं भिवनकोऽथ वातजनको ग्राही मसूरो लघुः

२६

॥ आढको हरि मंथवन्निगदिताः स्याद्राजमायोः निली नूक्षोः यन्निपुणो हिरवां ज्यजनकः स्युः शीतला वर्तलाः ॥ पित्रश्लेष्मकरत्तिलो
 वणमरुद्धोऽस्योतसी शुक्रदग्वातघ्नस्मतरा कटुः कफमरुत्कं डादिजित्पित्तलः ॥ तद्वत्तीक्ष्णतराः सुरीवत्तुवरीको सुं भवीजं हिमं पि
 त्तश्लेष्मजिदल्यवातमविषंतद्वत्प्रदिष्टः शणः ॥ कंगूकोऽवयावनालनलकश्यामाकनीवारकाश्च श्लेष्मास्रमपित्तलं पवनरुक्की
 तं वसं ग्राहकं ॥ ॥ इत्यत्र गुणाः ॥ ॥ इक्षुः संवुष्य भुक्तो लघुरतिलहरः पित्रदृशहमूर्खो रुक्नुभ्रांतिश्च मधुः वलकदतिसरः शुक्र
 लखादुशीतः ॥ इक्षोरामोरसो ग्राखलघुरतिकफः सो ग्नितप्रस्तुभेदी मिश्रो धो फणितन्दा स्यालघुमलकरक्षारमक्षोरपथ्यम् ॥
 खंडपित्रानिलघ्नस्त्रुहिमगुरुसरस्पर्णो दाहजेता श्वेताखंडाधिका स्यादथ न कफकरी शीताला तीव्रपक्षी ॥ क्षारोऽसंखा द्धमिष्यं घ
 मरुदनलदः श्लेष्मपित्रास्रकर्त्रो वल्यो नवो गुडो योगतवद्दसमयोः सावदोषस्तुषारः ॥ ॥ इतीक्षुखंडगुणाः ॥ ॥ कालशाकं सरं
 शीतलं पित्रनुक्षोणिका दोषकर्त्री सराशीतला ॥ वाणकं दुर्जरं याहिवातघ्नं पीणी मेधिकोऽमरुक्छेष्मनुत ॥ तिलपर्णी सुनिः
 र्णो निर्दोषो ग्राहिणो हिमो नुवरो ॥ शतपुष्पातुकदूसावद्दमली श्लेष्मवातहरी ॥ तंडुली योतिनूक्षः सरः शीतलः श्लेष्मपित्रा
 स्रजिवाश्च यक्ष्वेऽनुत ॥ दोषहीनो लघुशीतलो रेवनो वंचुमारी यको सार्धं पतन्मथा ॥ उपोतका सामवला सनिद्रा ग्राही हिमः पि

नहरश्चफोगः॥कोसुंभफजीमधुशिगुदीप्यवागेरित्संलगुरेकिपैत्रम्॥कारवीपालंकानालीकासमर्दलायाः॥शीताःसाराश्र
 पित्राःदुधुघ्नःपित्रलःसरश्चोलः॥कृष्णान्भेद्यपित्रासृगगुरुशिशिरंस्तरणीदीपनोहोवातार्शःश्लेष्महंतालधुरधसमरुडिडिशो
 शमप्रभेदी॥वात्रोक्तंनतिपित्रंकफपवनहरंदीपनरेवनोहंघ्नकासज्वघ्नगुरुहिमकफलाशिविकाविंविकाव॥वालंमूलंत्रि
 दोषंजयतिहिमसरंपावततुह्रद्वीर्योहंसत्रिदोषंकफपनकरीराजकोशातकीस्यात्॥अन्याकोशातकीसालघुशिशिरसराश्ले
 ष्मलाथोपदोलंघ्ननिर्दोषमुष्णज्वरकसनहरंरेवनंस्वादुतिक्तम्॥हीनतस्माच्चिद्विदुःकिमपिलघुहिमःशोषिपथःकटिघ्नं
 त्रघ्नभेदितिक्तंलघुहिममकफंनतिवातप्रकोपि॥तद्वत्कोटकंस्यादहिविद्यनुदयाल्लिकाग्राहिणीसश्लेष्मानानातिगुर्वी
 त्रपुसमतिहिममूत्रलंपकमुष्णं॥वंगार्यंयाहिशीतंपरिणतमयथाकर्कटीशीर्णहंतेतद्वत्कृष्णानुशिंवीलघुशिशिरसराकेश
 नुत्पित्तनुच्च॥निर्दोषःस्यात्करीरोलघुरथलघुनंश्लेष्मवातघ्नमुष्णंघ्नपित्रास्त्वद्विप्रदमगुरुसरंभग्नसंधानकृच्च॥इतिपत्र
 शाकफलशाकगुणाः॥॥मांसंवातहरंविपाकमधुरंसर्वगुरुयाहकंघ्नंहरणमग्निहृच्चतुवरंकिंचिदसेत्वादुव॥एणंस्या
 मिधमल्पवातनिहितंरूक्षंहिमंघ्नंसंनिर्दोषंशैशकलपुच्छपृथ्वतःस्निग्धंततोःल्यंगुणैः॥गोकर्णंस्पृशंवरस्यावरुणंरूपको

खरारुह

वाराट

धार

२७
सग

इविले भुलुवा लार् को स्यागे आचो ई

वटेलोपाथार

डुवा

हरेवा रोगो गैडा

कसां कुरु

अमिष्टंकफिछागंतेतदोषमीषदहिमंस्वाधनयात्ताविकं॥मेदःपुच्छलुलोयगंडंगवयःश्मादारगोवाजिनोवातघ्नमधुरोष्णम
 ल्यलवणंपथ्यंमरुदोगजित॥पथ्यास्त्रिनिरलावेवेष्मवटकाःकासेचरेकज्वरेनिर्दोषाअथवातिकःसचटकःशीतस्तथाभंजन
 ॥उष्णवातहरश्चशुक्रकफलाःस्युःकुकुटाःकेकिनोतद्व्यापिकुलंगकोपयहिमोदोयोज्वरोवर्तिकः॥कंकजोचवकोटसारस
 वकाकारंडवश्चाटकोदात्यूहःकृकणश्चकोरकुरौचक्रोपचक्रावपि॥हारीतश्चशरावेकाकलरवःकाबाक्षकःपांडुकोहंसाश्चेतिस
 मीरपित्रशमनाहयावलश्लेष्मदाः॥गृध्राध्वाक्षंसवायभासपरभृच्चक्षुष्यमायुःप्रदंनिर्दोषंमतिनाशिवायसमरुकेष्मागुरुःपे
 चकः॥घृत्नांधंलुसटिहिभःयवनदःश्लेष्मादयोदोषलाभारदाजघलंकफास्रजिदथोसारीशुकोवातलो॥मत्स्याःपित्रकफास्त्र
 शुक्रवलदाभिष्यंदिनोहंहरणावातघ्नारसपाकतश्चमधुराःस्निग्धागुरुष्णमथ॥नादेयाःसरसोभवाश्चपवनाःकोपाःसकुष्ठो
 दरास्ताडागाहिमन्त्रसमूत्रवकुलाःस्युर्निर्गुणदकरः॥सामुद्रास्त्रतिपित्रलानलवणांवृथातुदष्टिद्विदोवापिपत्यलवौघजा
 श्वरुदजावल्याःशुक्रलाः॥वर्षागीष्मवसंतकेयुतटिनीवापीतडागोज्जवाहेमंतेप्रहिमंवाःशिशिरकेमीनाहिताःसारसाः॥व
 र्षातेतुजरोज्जवाजलनिधेर्मिथ्यावुजाःसर्वदाहारांभोजरुषःकदापिनतथावर्षावाशेषलाः॥वातप्रत्वतिपित्रलो नमधुरापा

काकाकुलः

काकः

इतिघाउ

रानिवटै

केरसेरोहितः पाणीनक्षुगुरुवलासवलदोयोभाकरः पित्रनक्षु ॥ रावोमेहहरः शिलंधमुदितः पित्रानिलघो गुरुः प्रोद्योवातवलास
 लाघहिलिसः त्रिगंधः कयोपित्रलः ॥ शृंगीमजुरगर्गरास्त्रपवनाः स्युष्टं कंकरं कौशीतग्राहिगुरुसवर्भिकवयोदंडस्वपित्रोहि
 मः ॥ सुद्राः शोणमुखोदरास्तुविमलामत्स्यावलौजः प्रदाः पथ्याः पित्रसमीरजिन्नुशकुलः कर्मस्तुपुंस्तप्रदः ॥ त्रिगंधः कर्कटकोहि
 मः प्रदरजिन्नकायपित्रलावातप्राअद्यमत्स्यगर्भमुदितोद्वयो गुरुमेहहा ॥ मत्स्यघ्नात्रशिरोधरोदरशिखापार्श्वगुरुश्लेष्मलं वलं
 वाथवपात्रमेद्रममलं शीतं क्षतघ्नं लघु ॥ पश्चादंतुसकालखंडभुजयुग्वलं मरुत्पित्रनुदृष्यं वापि वतुष्यदस्य पदतत्त्वेतन्न तो
 ल्युन्नमं ॥ स्त्रीमांसं वतुरं घृष्टं ममथोपुंसः पलं पक्षिपुस्त्रीणां पूर्वदलं लघुगुसादं पुंसस्तु पश्चादं कं ॥ सद्योमारितमापि संगत
 गदं पीनं नवीनं भजेन्नोयव्याधिविषैर्हंतनुनभृशं मेधं मृतं वस्त्रयं ॥ ॥ इति मांसादिगुणः ॥ ॥ चक्षुष्यामधुराहिमागुरुस्तुक्त्रि
 ज्वरश्चासत्तद्वाहास्त्रानिलकामलाक्षयहरीद्व्यासराहं हिणी ॥ मूर्द्धाक्षुसदात्ययप्रशमनीद्राक्षातिपक्वायसाः पक्वाहीनगु
 णाततो गुरुखासोस्त्रापित्रप्रदा ॥ नारंगजीरतुदामृतैर्फलैर्नसाप्रातस्त्रैर्युग्मं वारं सेवं वपा लेवतयुगमृदुलातालगां गे
 रुकाणि ॥ लुंगैलामं पदूषं मधुकमपिमनोहारिपित्रानिलघुं शीतं विष्टभिभिष्टं गुरुवलकदस्तुग्दाहजिह्वुकलं व ॥ वल्यं पित्रानिल

नास्पाति २

२८

घ्नं लघुशिशिरमस्तुग्दाहमूर्द्धापिपासाभ्रांतिप्रांतिज्वरद्वर्धरुविमदमदाजीर्णनैवल्यनाशि ॥ मिष्टं विष्टं मिश्रुकप्रदमककरं दाडिमं
 वातिपक्वं हीनदस्मादपक्वं तुवरमद्यमरुन्नाथिरुच्यंतदत्तं ॥ आमृतालं त्रिदोषं जनयति तुवरं तनुवस्थितादकाकासं त्वपित्रश्रुयथु
 कप्रकरं तनुपक्वातिमिष्टम् ॥ वातघ्नं नातिपित्रं गुरुसुरभिहिमं शोषतद्वाहनाशि त्रिगंधं वैतद्रसस्तुस्मरवलरुविहृशोचनोरेवणो
 पि ॥ आखोटवाताममुकूलवारमन्नातमज्जानिलपित्रहंता ॥ उष्णः सरः शुक्रवलप्रदश्चरसेविपाके मधुरो गुरुश्च ॥ दशांगुलफलं वरं पव
 नकृन्मत्रं हिमं वमधुरं गुरुश्च महं सरं शुक्रलं ॥ कलिंगमपितादशंतदपवेतिमं त्वन्यथासमीरजजिजावंतुवरमिष्टदूक्षासरं ॥ अ
 पक्वं श्लेष्माणं विरचयति वातं वितनुते ततो मध्यावस्थं किमपिमधुरासं पवनजित ॥ सुपक्वं पित्रं घृष्टं ममदवमिष्टेदिवलदं सरं तृप्ताजि
 त्रहृवरदमसंतिधनिनः ॥ पित्रश्लेष्मप्रमेहाज्जयति गुरुहिमं तिनुकं याथिवायसादृष्टं ग्राहिपित्रानिलतडुरुविनुद्वेक्षिपथ्यं कपिथ
 ॥ पित्रास्त्रघ्नं शीतं कदलमतिगुरुस्यादयो नारिकेलं शीतं पित्रानिलघुं गुरुवलकरं ग्राहितहारितदत्त ॥ आलुर्मेहातिलाशः कफनुदथ
 हिमोक्षीरिणीक्षुस्मदोषावृष्यातद्वलवल्पाः फलमथलं क्वं सत्रिदोषं गुन्म ॥ पित्रास्त्रक्षेपनासारुधिरपवनजिह्वीतमौदुंबरस्यात्
 कास्त्रीकान्वावातापरिणामि मधुरास्त्रानुसापित्रवाता ॥ जिह्वाकं घासप्रदमरुविहरं दीपनं मानुलुंगं वातघ्नं वास्यवलकं त्वकफहृनि

वरहर २

मरुतिनमिष्टं गुणं ॥ तन्मध्यं हं हं चालद्युशिशिरमसृकपित्तवातप्रणोदियाहितकैसरोरुग्जठरगदहोगर्भदत्तस्य बीजं ॥ तिद्वकं कृमिश्र
 लशुक्रदुतभुग्मांघानिलारोचकाः पाकाः द्योदरगुल्लदग्जधिरसेपाकेपि बाहल्यं ॥ तद्वदेतसमुग्रवीर्यमधिकं गुल्माम्भ्रलप्रणुजं भः
 त्वल्यगुणत्वतो ल्यमपरं स्याद्येष्मपित्तस्रक्त ॥ कसेरुशृंगाटकपद्मबीजमृणालशालूकमपित्रकोपि ॥ द्विमंगुरुयाहिमरुत्यकोपि वृ
 ङाहमोहभ्रमशोयताशि ॥ इति द्रव्यादिफलगुणाः ॥ ॥ शुंघुल्लाकदुकाविपाकमधुरास्निग्धागुरुयाहिणीवातश्लेष्मादिवंधशूलकस
 नश्चासामनुदीपनी ॥ शुंठीवन्मतसाइकंगुरुसरं द्याथोकणापित्रलानात्पुष्पाकदुकासराचमधुरावातज्वरश्लेष्मनुत् ॥ कृष्णाजीकफला
 गुरुश्चशिशिराद्योवसिजं पित्तलं तीक्ष्णं संकफवातनुज्वलनकृच्छायाईमेतत्कफि ॥ ग्रंथिर्मागधेका गुणाश्च विकारालक्षुपाकेक
 दुर्गसुसंकफवातहातिदुतभुग्दीप्यत्तुवह्योष्णकृत ॥ ग्रासुसंकदुपित्तलं वपवनं श्लेष्मप्रणुदीपनं स्याद्भीशयशोधनं वजरणं त्रे
 धापितदन्मिश्रि ॥ हिंगूसंरसपाकयोः कदुसरभूलानिलश्लेष्मजिह्वाकंतुहिमं विदोषशमनं तृड्दाहनुजाहिव ॥ वातघ्नं कफपित्रका
 रिलवणं क्षुब्धोष्णशीतं सरं निर्दोषं तिहसं भवं लघुदुःशोः पथ्यं हिमं स्वादुच ॥ सामुद्रं त्वतिपित्तलं नहिगडोभेदीविडुं वंधरुग्जित्तोवर्च
 लमनिकार्यथनिशोष्णमेहकंदुसनुत् ॥ पथ्यापंवरसापदुश्चतुवराकद्वहतिज्ञाततोवीर्योष्माविमलाविपाकमधुराक्षसासरा

२८

वृंहणी ॥ कासाशोक्षिशिरोहृदामयकृमिश्रासग्रहणक्षुदाध्यानाद्योदरकुष्ठकंदुवमिरुक्कांडुप्रमेहादिजित ॥ तद्वच्चामलकंसपित्ररु
 धिरव्याधिप्रणुक्तीतलं हृद्यं चाक्षफलं तु पित्तकफनुदीर्योष्णवृक्षं सरं ॥ कैशंकाशदगर्त्रिजिह्वतवरं सुखादुपाकं वरामेहसृक्कफकु
 ष्ठपित्तजयनार्त्तिघ्नीवयः स्यादपनी ॥ इति शुंघादिगुणाः ॥ ॥ अभंगः श्रमवातहावलकरो वृष्यप्रभादाद्यैकत्पादुदनेनेमंगकाति
 जनकं मेदः कफालस्यजित ॥ स्नानं वर्णवलप्रसादकदरुः कंदुरुमिश्रान्तिवृत्रतूष्णैरधिजनुवर्मणिहितं शीर्षेतुकोष्णैर्जलैः ॥
 इत्यभंगगुणाः ॥ ॥ कोष्णं पंकजचक्षुषः स्ननश्च श्वेतं शरच्चंद्रमोरोविर्वन्मिलितं मिथोनत्रयथाचणः सपत्नीजनः ॥ सुस्निग्ध
 तरुणीकपोलवदलं कांतांगवत्कोमलं भक्तं भुक्तमनेकदोषशमनं लघुपित्तकृंहं हं हं ॥ मोहः सूपस्त्रियोषिमपनयति हिमश्चाण
 कोवातकर्तारुव्यः पित्तासहत्राप्यथगुरुदितोवातलश्रौटं कीचः ॥ वल्यो मायसुपित्रां जनतिसकफं रक्तकृद्धातहर्ता माकुब्धो
 मोहवत्पादयपवनकरो शिविनिष्ठावसूको ॥ पृथुसमशशिकांतिश्चारुगोधूमजातिवि ॥ तरतिमुदमुच्चैः पौलिकाकस्यनेह ॥
 अतुलवलविधात्री वातपित्तापहं त्रीमनसिजजनयत्री कोष्ठसंशुद्धिकत्री ॥ समतंडुलसुद्रुक्ता कृता कृता कृता शरारुचिकृत्त
 शुक्रवलप्रकर ॥ जितपित्तसमीरकफानवीरादद्यमासकृतात्वमरुदुविश ॥ प्रायः पित्तप्रकोपं शमयति पवनं प्रेरयत्यग्निमां

२८४

धंधने सद्योगुरुत्वं प्रथयति दृष्टुं लंघ्ये रूखं व्यात नोति ॥ श्लेष्माणं संनधाति व्यपनयति कृत्रिकांतिमा वि करोति प्राज्यं साज्यं सखं
 उं अनुदिनपायसं भुंक्ष्विष्णो ॥ पवनारुचिदैव्यजये भटकः सयिता र्दित कं पमरुत्कटकः ॥ रसनातलरंगधरा नटकः कफपि
 त्रविकारकरो वटकः ॥ बाहीकार्दकजीरकैः कलुषितास्तकेतुमग्नेयिताः सुस्निग्धा वटका सुधाजलनिभौ पूर्णशशोकाश्च ॥ रेत
 पित्तवलासरक्तवलादरुखां सराहं हृणा देवानामपि दर्शने नदधते जिह्वालता लोलताम् ॥ ज्ञेया सुषुम्बदी गुणैर्वटकवन्माद्ये ड
 रीत्तर्दितं क्षैणप्रीकफपुत्रलाघलघवः सुसुम्बद्योहिमाः ॥ गुर्वीवेष्टनिकासरायनजिह्वल्लाघपित्तानिलोपरीकाविनिहन्ति ह
 त्रिकववन्पुत्रैः समीरंगुरुः ॥ पप्यतान्यतिलघून्मतिरुच्यान्यामनन्निवरमुद्भवानि ॥ माषजानितुगुणिसमीरघ्नानि पित्तजनना
 निसराणि ॥ सुरसवती तुहिनावलदात्री कनकनिभा पृथुमार्दवगात्री ॥ अमरपतेरपितोयविधात्री वराकवटी सुनटी वगात्री
 ॥ माषमुद्गवराकादिसमुत्थाः शोषितारविकरैर्वटिकाद्याः ॥ तत्र दन्तगुण दोषपरीतारोचनावलकगः प्रभवन्ति ॥ लङ्का पदपमं
 डैरपिलपसिकया फेणिभिः शकुलीभिः कंसारैः खंडमंडैर्जलवलिबलयैः सत्करंजीकया च ॥ मन्दस्याज्जाठरोग्निः समुदयति वः
 लंशाम्पतः पित्तवातौ श्लेष्माकोपं विधत्ते भवति च गुरुता वर्द्धते पंचवा एः ॥ सरः शीतः सक्त्यववणकजः पित्तकफहामितास

नार

पिशुक्तः शिशिरपयसा लघुलुकिताः ॥ लघुहृत्वालीढस्त्वयमलघुवल्गु गुरुतरातदीया पिंडी स्यात्सतुवज्जुगुणोत्ता जरवतः ॥ होलाको
 त्यमरुदुरुः कफकरो धाता तु संगहिणी नूक्षा स्यादकफागुरुश्च पृथुला वल्गुगुरु श्लेष्मला ॥ लाजाः पित्तकफह्रिदालघुतराः शीताश्च
 विष्टंभि नो धोर्वी श्लेष्मवलप्रदाय विमलं स्यात्पुष्करं हं हं ॥ नभस्वंतं हंति व्यपनयति पित्तं सरुधिरं वला संसौ ज्ञा संखयति वलं व
 द्ययति च ॥ अमरुर्दिभ्रांति कृमदवधुपात्तयत्तुषोर्निजितप्रत्यगां प्रथयति रुचिं सा शिखरिणी ॥ गतवरदिनदध्नीवारिवद्वस्य जीरवि
 कटुपटुलवंगक्षौदिहिं गुप्रमोदि ॥ प्रपिवति मुजुरंते भोजनस्य प्रकामं सतु पुनरपि भोक्तुं बां हते तावदन्नम् ॥ क्षारास्तु सुखं वसरं वि
 मारिसौरभ्यमुद्धृति समीरणारि ॥ अरोचकादोषविबंधहारि संधानमाहुः कफपित्तकारि ॥ इति सिद्धान्तगुणाः ॥ ताम्बूलीदलसु
 क्षतिकृतुवरं मरुद्धे क्षतु न्यूगं शीतकवाय नूक्षमकफं पित्तास्य वै रस्य हृत ॥ चूर्णं श्लेष्मसमीरणघ्नमहिमं सारोहिमः स्वादिर
 पित्तश्लेष्मविघ्नास्त्रकुटुकमिदं तास्य रोगापहा ॥ ताम्बूलं सरसुखमग्निजनकं कृष्णस्य वै रस्य हृदा तश्लेष्मविनाशि य इ स मसृकि
 तात्तभूवुद्धिदम् ॥ ताम्बूलं न हितं न वज्ररविषाष्टकपित्तनेत्रामयश्चासा त्रैषु मदात्ययक्षयमहन्मूर्च्छा सुशोषे सुव ॥ कर्पूरो लघुर
 त्रपित्तकफहाने श्लेष्मोहिमोलेखनो हृष्यश्चायमृगांडजा कटुरसो लापित्तवक्षुः प्रदा ॥ एलापित्तकफासक्तुवमिजिक्कीतालवंगं स

रनेअं पित्रल मुस्रमग्निजनकं श्रीघं विपाकप्रदं ॥ श्रीखंडं हिमतिक्त नृसुरभि श्लेष्मास्त्रास्यपि त्रार्तिजिक्त स्त्रागुर्वहिमं वपित्रल
मसृक्कालीयकं त्वन्याथा ॥ ॥ इति ताम्बल गुदिणाः ॥ ॥ इति श्रीमणिरत्नतनय हरकुमारविरचितायां संहितायां वैद्यानंदसंग्रहे
इत्यगुणकथनं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ॥ अतिभुक्ततथा द्रव्यपीयूषविषवद्भवेत् ॥ तस्मादजीर्णं समनं जीर्णं मंजरिलिख्यते ॥ ॥
नारीकेलफलेषु तराडुलमथ क्षीररसाले हितं जम्बीरोत्थरसो घृतैः समुचितं सर्पितुमोवाफले ॥ गोधूमे सुवर्कैर्कटी हितं तमासांसा
त्यजे कांजिकं नारंगे गुडभक्षणं वकथितं पिंडासु केकोद्वे ॥ मिथ्याने सलिलं पिथालफलजे पथ्याहितामायजे खंडं क्षीरभवेत्तु तं क्रमु
वितं यो लांबुकोला म्रजे ॥ मत्सेचूतं फलं त्वजीर्णं समनं मधुं वृषाणां सयेतै लं यो करजे कटुप्रसमनं रोषां सुबुद्धानयेत् ॥ पनसे
कदलं कदले च घृतं घृतविपाकपिवज्रसुरसं ॥ तदुपद्रवशांति करं लवणं लवणे सुवतं डुलवारिवरं ॥ नारिकेलफलताललीजयो
पाचनं यदि ह तराडुलं विदुः ॥ तेवदंति मुनयो यतं डुलां क्षीरवारी परिपाचयन्त्यापि ॥ दाडिमा मलकताल तिंदुकी वीजपूरनवनीक
लातिव ॥ वाकुलं फलमतीव पाचयेत्याकमेति वकुलः समलतः ॥ मधूकमालूरनृपादनां पनूषर्जरकपित्तकानां ॥ पाकाय
पेयं पिबुमं दवाजं घृते पित्तकैः पिवदंति पथ्यं ॥ गोधूममावहं रिमंथसतीन सुकपाको भवेत्तु टिनिमातल सुवर्केत ॥ खर्जरिका

चशाक १

काको ४

आप ६

विशकसेरुसितासुमुक्तं शृंगाटके मधुफलान्यपि भद्रमुत्तं ॥ पिशितपनशयोः स्यादाश्वीजेन याकः कशरमहिषयोऽपि क्षीरयोः लेभ
वेन ॥ विपिटपरिणति स्यादपि पलीदीपकाभ्यां अय हतिवृषां भो वैदलामन्नजीर्णम् ॥ कर्पूरसुगीफलनागवल्लीका क्षीरजाजीफलजा
तिकोशम् ॥ कर्त्तूरिका श्रीसकनारिकेलजलं पवत्याश्रुसमुद्रफेनं ॥ श्यामाकनीवारकुलस्य घटीतिष्ठां वृकं गृह्णधिमण्डकम् ॥ त्रिं
वाकुलस्यौतिलतैलयोगाज्जटाधिनादस्य निहंत्यथा म्रं ॥ करोतु शृंगाटमृणमृद्धीखर्जूरखंडा अपि नागरेण पलाशनस्मावुतथाः
इजोवारसो निहण्डसमिक्षजातं ॥ अन्तेन केनाप्यथ बोधणेन कोस्माच्चुनावाद्यतमेति पाकं ॥ तिलादितैलान्यपि कांजिकेन सज्जस्य
मज्जापनसस्यमको ॥ किंमत्र विन्नं वज्रमां समस्त्यभीजी सुखी स्यात्परिपीयसुक्रम् ॥ अथ द्रुतं केवलमग्निपकोमांसेन मत्स्यपरिपा
कमेति ॥ कपोरपारावतनीलकंठकपिंजलानां पिशिता निजग्धा ॥ काशस्य मूलं परिपीयपिष्टसुखी भवेत्तावद्रुशो हि दृष्टं ॥ वोष्णे रसा
लासुरभिपयस्तु मुण्डेन कोसेन विपाकमेति ॥ शंखस्य चूर्णेन हयारिनारीपयोदधि क्षिप्रमुपेति पाकम् ॥ वटो वेशवा रं सुवंगेन फे र्णि
समं यर्षटः क्रियुवीजेन याति ॥ कणमूलतोतं डुकायूपसटादिपाको भवेद्दे कुलीमंडयोश्च ॥ श्वाविजो धागंडकाश्चित्रतैलायाव्यः
क्षाराकोलकुर्मोदयोपि ॥ जीज्यं न्यवंपायसो मुहपूषासामुद्राशुपारणलं मुखाय ॥ तप्तप्रहं मवावृये मग्नौ वारं वारं क्षिप्रमंभः सुन

३॥ पितावश्यं दीर्घकालो यपन्नमभोजीर्णशीघ्रमेवं जहाति ॥ पालंकीकांके मुककारजीवात्राकवंशांकुरमूलकानां ॥ ३॥ योदिकालाजयपील
कानां सिद्धार्थको मेघरवश्चपक्ता ॥ सुंठी सती नस्यचनागरंगजंवीरयोकोद्वको निहंता ॥ जरासिरागौरकवंदनाभ्यां भभ्येति पाकं वहुशो नु
भूतं ॥ यमोलवंशांकुरकारवल्लीफलावनिवहनिजम्भा ॥ क्षारोदकं ब्रह्मतरोर्निपीय भोक्तुं पुनर्वाहति तावदेव ॥ विषयते शूरणकं गुडे
नतथा लुकंतंडुलतोयपानां ॥ जंवीरनीरेण निरेण निष्कारसोपि मुक्तेन वूर्णपरिपाकमिति ॥ वंचकसिद्धार्थकवास्तुकानां गायत्रिसा
रकुपिते विपाकः ॥ शाकानि सर्वाण्युपयांति पाकं क्षारेण सद्यस्त्रिलनालयेन ॥ आम्नातकोदुम्बरपिप्पलानाफलानि वास्तव्य
दिनां ॥ स्युः सर्मणोऽप्युषितोदकेन पियालमज्जाचकडलकेन ॥ स्नेहाजीर्णं रोगिणं मुद्गवूर्णं ज्वालां मुक्ते हंति वैरेव कानां ॥ माषेड्या
निचमूलेन पाकश्चिंवा संवत्सृतां वूर्णयोगात् ॥ ३॥ स्नेहशीतं शिशिरेण चोष्णमस्नेन च क्षारगणो गुणाय ॥ स्नेहेन तीक्ष्णं वमना
भियोगे शिताहिता स्यादिति सत्यवादः ॥ तापूलमध्यस्थितवूर्णकेन संदस्यते यस्य मुखं नरस्य ॥ तैलेन वा केवलकांजिकेन मुखे
गंडूषमसौ विदधात् ॥ शीतोदकं नस्य जरोगहारी तारी पयेनेत्ररुजो विनाश्री ॥ शौलोदकं धूमगदेषसस्तंधात्री प्रलेपोति विरेवनेषु
॥ मृगस्य मांसं अमजेन कूलं प्रभातसुप्तिः सुरतावसाने ॥ क्षीरो घणसैधवसाधितं तृष्णागांडमुक्तसुरतारिरेके ॥ अवणपूरणजेति

स्वदिर ४

४२